

М. ОСТРОВЕРХА

МБ

MICHAEL OSTROWERCHA

ON THE CURVE

AUTUMN 1939

NEW YORK, N. Y.
1958

МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

НА ЗАКРУТІ

ОСІНЬ 1939 РОКУ

diasporiana.org.ua

НЮ ЙОРК, Н. Й.
1958

Обкладинка роботи Миколи Бутовича

Накладом автора

Printed by „LUNA”, 77 St. Marks Pl., New York, N. Y.

**
*

Один мій приятель, — людина, що кожне слово, поки його виповість, передумає, зважить, — якось мені сказав: „... читаючи твої спогади, й дійшовши в них до кінця, із полегшою зідхнеш: добре, що, врешті, скінчились! Такі вже понури вони!”

Я ж, Дорогі мої Читачі, лиш — для роздуми! — накреслю Вам.

Один наш сусід, може й не такий уже понурий, але трагі-комічний. Ще Золотих Воріт у Києві й не було, а Болеслав Хоробрий уже свого меча, вдаривши по цих уявних Золотих Воротях, надщербив так сильно, що пішли в століття історичні теревені-вені про „щербец”. Як бачимо, то й без Г. Сєнкевича вже існували Заглоби! І так — до нині! Воно заносить „шляхецьким довціпом”, але нас воно коштує, й тому — таки понуре воно.

Другий же сусід — що не кажіть, а це понура й загадочна Азія. Нашестя на наші землі Андрія Боголюбського, Петра Великого з Катериною II, Леніна-Сталіна-Хрущова I приносило нам, чи й іншим народам, якийсь блиск ясного світла й добра? ...

Правда, найбільша ж трагедія, — а кожна трагедія важка й понура! — є та, що найперші спрчинники нашого національно-політичного лиха в нас, це таки наші й рідні перекинчики: від Яреми Вишневецького починаючи, на В. Винниченку, Юркові Коцюбинському, М. Фітільові-Хвильовому й інших безхарактерниках сучасся кінчаючи.

Чи ж не понуро?

А тоді — ці спогади завжди цікаві й свіжі та й на часі. Надто — ці спогади! Бо вони, — як і всі такі спогади інших Вш. Авторів про сучасну Московію та її володіння, — є й будуть історією останнього шаленого зриву темряви: Московії! . . .

Бронкс, Н. Й., січень 1958.

**
*

Господу Богу дякую, що допоміг мені вирватись із лабет нищетної людини польського заглоб'янства, московського нігілістичного мрякобісся, німецького іберменштва. І тут у Римі, в тиші храму науки, я можу бодай наоспіх накреслити минулі пережиті хвилини в нашій нещасній Батьківщині.

По всіх тих переживаннях, що його спричинювали мені й нам — Українцям, на наших землях люди — малі, незрячі, інколи й нікчемні чужої нам і мені влади — я вже втихомирився. Проте, спогади пишу так, як я Вчорашню Дійсність переживав, як реагував на неї. На зло — кожна людина протидіє.

Бо й Архімед — зареагував, хоч і згинув за це.

Не маю ні наміру, ні претенсії писати якусь історію. Мій намір скромніший: майбутньому історикові цих наших важких і кривавих днів дати декілька незначних рисок до його історії.

Усі ці мої записки мають характер сирости, сухости, непосредности і жорстокої щирости.

М. Островерха

Закінчено в Римі, 18 серпня 1940.

ПЕРША ЧАСТИНА

В порох збита, кровю злита,
під мазурку, під веселу
Річ потужна Посполита
оксамити знову стеле...!

Юрій Клен: Попіл Імперій.

На „остатню годину!”

Була погідна і ясна весна 1939 року. Український чорнозем, насичуваний весняними дощами, пахнув у проміннях сонця здоровими подихами. Таке й літо було — соняшне, погідне, просторе. В небесах жажтіло сонце, а на землі люди якось непевно гляділи в далі:

— Що буде?

— Як буде?

По упадку Карпатської України, по осягненні „вспульней границі” з Мадярщиною, на наші землі під Польщею упала змора. По руїні наших церков, по забороні купна клаптика землі, своєї рідної української землі, Українцеві, по систематичному нищенні наших установ, культурних і економічних, по зайнятті нашого національного добра Городу Сокола Батька у Львові, ми Українці на Заході, під демократичним урядом — пупільки Юзефа Пілсудського — Польщі наближались станом до наших братів за Збручем, станом моральним і матеріяльним. Тут — Польща, там — Москва! Їх ціль — одна!

По всім нашим краю, у прикордонних смугах, які то смуги були досить широкі, — 30 клм. ширини, — грасували відділи КОП'у (Корпус Оброни Пограніча) й били наших селян та інтелігентів, плюндрували все

наше майно, нищили село — морально і матеріально. І всюди „по-доброму” стягали „паньство” позику, що, нібито, казали, йшла на воєнні потреби Польщі. А люди давали, не дуже опирались. Та й наші установи „по-доброму” складали цю „позику”.

І цю „позику” давали всі — наш інтелігент, селянин, робітник, установа. Кожен давав тихо, безспротивно, як на подзвінне, як жебракові, що на силу вліз у нашу хату, ще й — на останню дорогу! — жебрає: на відхідне! На це найкраще вжити галицького вислову: „на остатну годину!” Бо наші селяни, кленучи „А, остатна йому година!”, натискали на те „остатна”.

А в той же сам час, коли посіпаки стягали „добровільну” позику, КОП латав боки нашому населенню, ламав йому кості: творив прихильну атмосферу серед українського населення до війни Польщі з Німеччиною.

З весною 1939 року виїхав я у Карпати, до Каменя Довбуша, де адміністрував я віллею Письменників і Журналістів ім. Івана Франка. І з сторожем віллі, обидва, тащили ми з яруги плити на нові сходи біля віллі, то каміння на мур і на стовпці під терасу. Підсипав я кльомби чорноземом, сів і садив квіти. В середині віллі переводив я деякі важніші наприви. Гуцули приходили й питалися:

— Це, відай, пане редахтер, не буде війни, як ви так спокійно тут сидите і працюєте!

З-за плота, час до часу, й командант постерунку поліції Сьліва крадькома зазирає на мою роботу.

А гуцули, в цілій долині Прута, ходили та й нудилися: у їх грудях, як і в моїх, щось млоїло, тупо боліло. Багато чеснотливої гуцульської молоді сиділо в непрохідних зворах Довбушанки, Явірника: були це ті, що в Карпатській Україні на свої очі бачили той один блиск давно вимріяної казки — Самостійну Україну!

Бо добре то було — і є! — знати й говорити нам, практичним, що не одне пережили, бачили, що, мовляв, „... це ж ясно! Інтрига Гітлера! Пролити кров за Карпатську Україну, це ж божевілля гарячої голови!” Добре було слухати здогадних зауваг у італійському міністерстві закордонних справ: „Ви, Українці, не пхайтесь у Карпатську Україну, бо пожалуєте!” А простодушна наша, молода та й та старша, людина, ще й запалена піддуванням проводу, надто — гуцули, того не розуміли; вони не знали, що, крім природної Богом даної справедливості, існує у світі людське лукавство, і то в такій ясній справі!

По нашесті гунів, тобто — Мадярів, по кривавім танцю, продершись із Карпатської України на рідні полонини, ці легіні рішили скриватись по зворах і ждати, бо ж було ясно, що час такий, що його можна переждати. Деякі з поміж них, слабші духом чи легковірні, вертались до своїх хат, а їх забирав Сьліва і відвозив до Стрия: сумно було з ними! Юрко Гальчук, син Степана з Багрівця, щоб із польських лабет поліції і прокуратора вирятувати невиних, арештованих за нього, Юрка, його вітчима, брата і приятеля, то, доведений до краю, до ошаління, вийшовши з ліса й зупинившись перед своєю хатою, — застрілився, в білий день, на очах рідних, що в неділю сиділи на приспі до сонця. А деякі смільчаки — як Островський із Яремча! — зарослі, почорнілі від сонця і від диму ватри, приходили до Яремча на стацію і, в повному літньому сезоні, купували хліб, ковбасу, горілку й вертались у свої кривки.

Горами, верхами та полонинами, постійно швендялась поліція, то її цуцики-донощики і пересиджували по колибах, пантрували. Їм помагали ляхи побережники і сам лісничий із Ямного — Бучинський, що був правдивим поліцаєм на село й околицю.

Одного дня приходить до мене чесний і з характером газда з Ямного, М. П. Шигенин, до якого я мав повне й беззастережне довіря. І почав:

— Пане редакторе! Хотів би я спитатись у вас за одну справу, а зласне, хочу вашої поради. Ви напевно знаєте, що багато, до чотирнадцять, наших легінів, що були в Січовиках на Карпатській Україні, скриваються тепер он, там! — І кивнув головою в сторону верхів Явірника, Хомяка.

— Дещо знаю. І що далі?

— Як ви думаєте, чи, хоч деякі з них, можуть вертатись на доли? — поспитав Михайло ясно.

— Думаю, що якби вони самі зголосились у Стрию, у прокуратора, то він їм нічого не сказав би, не зробив би їм нічого! . . . — говорив далі Михайло на мою мовчанку, бо міркував я: що йому сказати?

— Чесний газдо! — почав я поволі. — Там, між тими, що скриваються, дитини вашої нема: тому ви не можете брати цієї справи так ізлегка. Прокуратор, а ще в ці часи, а ще польський, милосердя не знає. Моя рада щира, проста, практична: пересиділи вони там ранню, серед снігової весну, то хай іще літо пересидять там. Як хочете, то послухайте цієї поради і передайте її кому треба, як свою, а не мою!

По тижневі, з таким самим запитанням, звернувся до мене знайомий гуцул із Яремча, якого син також скривався на верхах. Повторив я йому, але багато обережніше, те саме, що порадив Михайлові П.

Кілька день після цих розмов, декілька цих відважніших легінів, із Островським на чолі, подались на Поляницю Поповичівську, там напали на КОП, убили трьох пограничників Поляків, забрали собі зброю й амуніцію, лишили картку з написом: „Це за Юрка Гальчука” і подались у невідомі напрямки. Інші ж сиділи у зворах Явірника до упадку Польщі.

Старенька мати Миколи та Михайла Німчука з Ямного, і сестра, та віддана, то найменша Анночка, пасучи корову при шляху Камінь Довбуш-Ямне, спозирали на Явірника й не раз питали мене:

— Не знав, чи й наших он-там нема?

А в мене, біля віллі, цілу весну в корчах, усю ніч, пересиджували поліційні цуцики і ждали: чи не приходить хто до мене вночі? Обидва мої пси відали, а я й цькував їх, і вони люто летіли в куці.

А місцеві посіпаки: Жид-вихрест Кібіц, що був оженений із донькою Лелюка, по сусідству з віллею радника Сосенка в Камені Довбуша, далі — Вержбіцкі з Ямного і син реставратора Гануса з Яремча товклись по селі, по верхах Гострій та Маковиці і збирали „паньствоу” позику. А Кібіц нарікав:

— Такий багач, як Іванцьо, чоловік Явдохи з Каменя Довбуша, то „он дал раптем 20 злотих”!

Хоч двадцять золотих мали свою вартість, бо стільки коштувала одна кімната в нашій віллі на увесь місяць.

На такі слова я нічого не говорив. Інколи, так собі зауважував:

— Знаєте, що він, крім позички, мусить, такий гуцул, поставити новий пліт і помалювати його на зелено, мусить збудувати новий потребник, хату мусить поправити, бо ж так хоче міністер Складковський...

Справді, з позикою приходило ще й інше лихо. Інша група посіпак лазила й валила старі плоти, тераси на дерев'яних стовпах і ті тераси, що зі споду були отворені, порожні; валила старі виходки, старі хати. Тоді завалили хату довголітньому війтові Ямного Климовичеві; він іще спав у хаті, як її над його головою стали валити. Цей війт удавав дуже хитрого, але таким він не був. Був це тип яничара, відданий польській владі; він багато причинився до національної деморалізації села. Він постійно організував „вищечкі”

гуцулів із Ямного до Варшави до Пілсудського, до Мосьціцького, до ген. Ф. Славој-Складковського, якого фельдфеблівського характеру портрет постійно висів на стіні у громадському уряді Ямного, на рівні з головою держави. Сам Климович умів тільки підписатись латинкою. Добре пив — він і його жінка. Всією рушійною машиною його був спольщений Німець старий Обст, гмінний секретар. Климович був причиною, що в селі не було читальні „Просвіти”, бо... не було площі; але прегарну площу, на краю лісу, недалеко громадського уряду, подарував „від громади” під вілля повітовому виділові в Надвірній. Любив він, цей Климович, як кажу, часто „закроплюватись”. Був він хорий. Раз розказував мені таке: „Адіт, приходжу до нашого дохтера, того Гробельного, і кажу — „Хорий-ем!” А він докладно обдививси мене та й каже: „Газдо! у вас „енергична” хороба!...”

І так, при „позиці”, валили плоти, хати, а КОП у Делятині гуляв, бив і катував молодь; у неділі чи свята, коли дівчата виходили з церкви, КОП-івці обрізували їм вишивки разом із рукавами в сорочках, рвали їм із голови жовті й сині бинди. Бо всього того ви-магала вища польська культура. Нарід воркотів, ховався в собі, мов їжак, і шепотів.

А літо — соняшне, гаряче, стигле — плило небесами, стелилось полями, горами, верхами, шуміло і гралося вітрами та річками, але якось таємно дихало воно.

Домагання Німеччини, промова міністра Бека, міжнародна метушня, — усе це з дня на день, із тижня на тиждень творило атмосферу все важчого, загадочного, непевного.

Якось при кінці червня мав я честь познайомитись особисто з командантом поліції з Яремча Сьлівою, який завсіди, при випадковій на вулиці зустрічі, грізним і суворим оком міряв мене. І ось, прийшов він

до мене до віллі, представився і попросив військові „і інне” документи. Я їх подав йому і спитав:

— Дадуть нову військову книжку?

— Може биць!

Моє питання і його відповідь доповнювали себе.

В половині липня, від 12 дня, почали арештувати наших людей у краю. До віллі сливе щоденно приходила поліція і контролювала книжку зголошення мешканців віллі до громадського уряду в Яремчі. Я дуже уважав і тримав цю книжку в докладності. А в серпні прийшла друга хвиля арештів.

Врешті, вечором, у 8-ій годині, 23 серпня, подало берлінське радіо, що Німеччина з Московщиною підписали договір ненападу. І з цією хвилиною по всій країні почали снуватись пляни, здогади, припущення, яким краю не було. Безперечно — всі вчували, і той, хто не мав ніякого „нюху”, що скоїлось щось велике з підписом того нового клаптика паперу. Бо й для Москви, і для Гітлера був це суцїй, нічого, на тривале, не вартий клаптик паперу. Обидва партнери нишком у кулак реготалися, мріючи — як то один одного надув! Це „щось скоїлось” вчувалось у кожному клаптику неба, землі, у закутинах людської душі, у таємнім тремтінні зір і в тій повній тиші молодика. Для нас же, Українців, — та ж ясно: вимріяне за двадцять років неповажної, що дратувала наші почування, польської політики супроти нас, бажання: кінець Польщі! За Шевченком ніхто не хотів і подумати: „Польща впала і нас роздавила”. Але й бо Полякам — затьмарилось іще більше в їх бідній голові: якась скаженина напала на них, на увесь, все таки — державний нарід! А Українці мовчки вже терпіли і ждали хвилини вибуху.

Провід УНДО, наша парламентарна репрезентація, заявляли свою лояльність для Польщі, для її уряду. Як могли лиш, рятували від масакри наше населення. А „Народове Оброни”, „Стршельци” і взагалі „зсєнке-

вічований” польський нарід прагнув крові, але української, а не німецької.

Прийшла мобілізація: частинна. Оголошення мобілізації були виключно в польській мові. І в цьому було видно, що польський уряд у такій важній для нього хвилині не думав перед Українцями — до 7 мільйонів населення! — уступати. Гуцули, та й усе українське населення, таки не второпували цього „уржендового ензика” й багато параграфів і всяких урядових термінів таки щиро не розуміли. Стояли перед афішами й лопали очима. Це було вже 30 і 31 серпня. Коли я, у середу 30 серпня, переходив через село Ямне, йдучи до моїх приятелів, коло Хуми, тобто — коло коршми, тоді переймив мене новий „солтис” — Німчук із горба біля стації Камінь Довбуша — і попросив, щоб я пояснив зібраним гуцулам оте „розпороджене” про мобілізацію. Перечитавши цей розпорядок ще коло громадського уряду, відповів я вїтові зовсім щиро:

— Знаєте, пане газдо! Ви, щоб були певним, питайте пояснення у поліції, у „стршельців”, а не в мене.

Останніми поїздами виїжджали з гір літники. Поїзди були виповнені вщерть. З нашої віллі Письмеників і Журналістів ім. І. Франка виїхали: дир. Денис Коренець із донькою Ганнусею, ред. Ів. Кедрин-Рудницький, п. Галя Коржинська. Я ще лишився ліквідувати літнє господарство. З Ямного ж виїхали мої приятелі пп. І. Т. Галушинські, Зарицькі, Кливаки. З сусідів літників у Камені Довбуша залишились тільки знайомі п. С. Кшеміцька-Фаєрштайн, польська публіцистка, далі — професор університету Гавсштайн із жінкою й донькою; Вірменка Стефанія Садлінська, яка, разом із Обстом і лісничим Бучинським, робила до поліції доноси на мене, що я намовляв гуцулів іти на Карпатську Україну; а це тоді, у Польщі, був великий злочин!

Вже з 31 серпня від вечора і всю ніч кожне село в горах, усі гуцули, було змобілізоване „Оброною Народновою” для охорони шляхів, тунелів, телеграфічних ліній. Вечором по Ямному, біля громадського уряду, вештались здорові, грізно приказуючі типи. По всіх дорогах, що сто метрів, стояли з киями гуцули, а кожна така стійка тримала між собою тісний звязок. Такий живий ланцюг ішов від села до села. А телеграфічна лінія була бережена через верхи аж до Надвірної, а там і даліше.

В горах стали вештатись підозрілі для Польщі люди. В середу, 30 серпня, начальник стаційної зупинки Камінь Довбуш, Слівінський, затримав біля тунелю якогось чоловіка — глухонімого. Слівінський, не довідавшись від незнайомого, хто він, передав його залізнично-військовій стійці біля тунелю. Цей незнаний чоловік, коли вже Слівінський відійшов, дає стійці такого стусана, що вона летить комітьголовою з високого насипу в долину, а сам щезає у лісі, тут же за дорогою.

В четвер, 31 серпня, іду ще до Яремча, до волосного уряду дати рату на податок від віллі. Зустрічаю там жінку мого знайомого, Мироновича, що його останніми часами усунули з заступника війта. І так, мимоходом, натякнув їй, що не знаю сам, — їхати вже до Львова чи краще тут іще лишитись у ці непевні години? На це вона рішуче без вагання відповіла:

— Я вам раджу — вже виїжджайте звідси!

А на небі й на землі стояла розкішна, здорова, повна погода. Сонце з землею творили таку величну гармонію краси, що я не знав, як мені ще натішитись нею! З літників у Ямному, Камені Довбуша, Багрівці — ні душі живої! Сходив я на долину, до Прута, тут сідав і поринав у ті дикі переверти-шуми річки. Інколи заставав сусідську дівчину, підрустка, що збитично гралась із хвилями, втягаючи в себе всю силу й здоровля

неба і сонця. А коли я хотів бути сам, тоді йшов од неї далеко, горі берегом річки, й там на самоті уживав і я щастя: сонця, води, самоти.

„Куля в лоб на мейсці”

Перший вересень 1939 року! Як звичайно, прокинувшись, подякувавши Богу за спокійну ніч та поснідавши, я з книжкою пішов над річку. Сонце з напругою впивалося у моє тіло. Вітер огортав мене своїми раптовими й свіжими подихами. В річці, купаючись, творив я моїм тілом запору для хвиль, і так повставали нові тони-шуми. Знову надбігла сусідська дівчина, знову й вона милувалась річкою. І з води, так собі ненароком, крикнула до мене:

— А-а! Була б забула! Вже почалась війна Польщі з Німеччиною! . . .

— А ти ж певна того, що говориш? — питаю.

— Аво! Та ж виразно радіо подає! . . .

З нудкавим серцем я відійшов зараз до віллі. Побідавши, положився таки біля віллі на горбочку проти сонця, що вже стояло сполудня. По квітах біля мене літали бджоли, чмелі і мельодійним бринінням сповняли простір. Біля віллі попід вікна, то біля веранди ліниво коливались квіти мальви. На бальконі в сонці горіли червоні квіти геранії. Мої очі якимсь німо, розсіяно блукали по стрімкій скелі, що напроти віллі, за річкою, на неприступнім вершку якої стигли червоні грозна горобини: якоюсь дивною тугою душі я чув їх червінь, бо очима задалеко було бачити їх. Бігли мої очі по просторім горбі лісу, що простягається поза Багровець: там якимсь сумно зупинялись на червоних вибухах черешні, на золоті берізок, що їх осінь вже добре кольорами своїми наливала; на стиглій зелені ялицевих горбів, на ситотемній зелені гірського лісу, що час до часу прошумисто у вітрі потягався, як у дрімоті. На цьому тлі, в цьому оточенні думав я: що ця

війна несе нам, Українцям? І щиро собі відповідав: те, що надходить, таке великанське, воно принесе стільки ніколи й ніким не жданих змін, лиха й добра, що я — думалось тоді — й не стараюсь охоплювати його розумом, спекулятивно, а ідеально — вичуттям!

По яких двох годинах такого філософського лежання, я встав і увійшов до тихої самотної віллі. У кімнатах самота з сонцем галасували. Пішов я до моєї кімнати і якось відрухово став приводити до ладу мої речі. Став пакуватись: що беру — до валізки, а що лишаю, — як деякі книжки, підозрілі записки; — усе докладно позапахав, поховав поміж ґонти кривлі, по-під цегли при самій стрісі. Медалик Ісуса й Божої Матері, що його маю від мами, коли виражала мене на першу світову війну до УСС-ів, а якого ланцюжок був тепер розірваний, направляю і вкладаю собі на шию. Після цього я одягнувся вже в плащ і вийшов на вулицю.

Була година 5 пополудні. На шляху зустрів я жінку й доньку проф. Гавштайна. Вони запросили й мене до свого товариства. І пішли ми понад Прутом до Ямного. І йдучи, щиро і з запалом розмовляли про Рим, Фльоренцію, Венецію; про мистецтво ренесансу, про ту монументальну, але ясну архітектуру тих часів. Так розмовляючи, подались ми стрімкою доріжкою до комор Довбуша. Густо пахла живиця, що нею й каменюки були насичені, а не то, що наші легені, які цю нашу, гірську благодать вдихали повними грудьми. А сонце заходило, палало, але тихо й велично пишалося своїм заходом.

З комор Довбуша я супроводив пані до їхнього дому, тобто — де вони жили, а саме, в п. С. Кшеміцької. Ця, побачивши мене, запросила до хати:

— Ну, що ж! маємо війну! — гірко вимовила.

— Та! — відповів я цим коротким звуком.

— О, це дуже погано! Прийшли вже жахливі, яких ми ще й не уявляємо собі, часи! — якось сумно підхопив проф. Гавшштайн.

На всі ці оклики й думки я мовчав. Ці люди були дуже добрі, зокрема пп. Гавшштайни, проте, вони рахували себе беззастережно за Поляків. Зрозуміла річ, що й для них Українці були противниками Польщі, може в не такій мірі, як корінним Полякам, але . . .

Пані С. Кшеміцька запросила на вечерю. Їли ми не їли, а без „ентузіязму” жували страву та й міркували: чи не варто б нам єдиним поїздом, — що на цій лінії Ворохта-Станиславів від 1 вересня їхав правильно по опівночі, — їхати до Львова? Постановили їхати, але, для кумпанії, ще піти спитатись пп. Сосенків, недалеких сусідів, чи не їхали б вони з нами. То я пішов до радника Сосенка, а п. С. Кшеміцька до сусідки Садлінської на радієві новини.

Ніч своєю темінню була густа. Десь далеко безжурно мерехтіли зорі. Сипались на землю останні мигунці. З Явірника прибігав вітер і ховався в коморах Довбуша. Вже недалеко хати Сосенків почув я гуркіт коліс „фіякра”. Йшов я краєм дороги, щоб у теміні не налізти на повіз. Повіз зрівнявся зі мною, але поїхав даліше. Та ледве проїхав яких двадцять метрів, залунав із нього голос:

— Кто то ест?

— Мешканець Каменя Довбуша! — спокійно відповів я.

— А, то пан, пане редакторже! — неприємно ввічливо промовив Сьліва, що вже підійшов до мене з найженим крісом, який вішав на рамя.

— Доконд пан ідзе?

— До Сосенків. Хочемо їхати разом до Львова, — відповів я.

— Ні! Ви підете з нами до вашої віллі, бо „там у пана ктось ест”, — сказав на це Сьліва.

— У мене? Там нікогісінько нема! Тобто — о 5 годині я вийшов із хати і, крім сторожихи, там нікого не було! — відповідаючи, я побачив іще одного поліцая, що наближався. Це був поліцай Семірадзький.

— Напевно хтось там є! Ви будете такі гречні й потрудитесь з нами до віллі! — наполягав Сьліва.

Я мусів вертатись. Обидва цуцики взяли мене між себе. Це вже було ясно, що вони прийшли по мене. По дорозі Сьліва почав розмову:

— Но, пане редакторе, ви казали, що війни з Німцями не буде, а війна з ними вже є!

Коли він, у сезоні, приходив до віллі на контролі, тоді, трохи не кожен раз, питався мене — чи буде війна Польщі з Німеччиною. Розуміється, я передавав моє внутрішнє переконання, що війни не буде, бо й не хотілось того нещастя, яке я, як учасник першої світової війни, вмів оцінити в наслідках. А тепер я відповів:

— Пане команданте! Ви хочете, щоб я, живучи тепер у Камені Довбуша, пророкував війну? . .

Дійшовши до віллі, спитав я їх:

— Зачнете ревізію від долини чи від горища?

— Ні, спершу йдемо до кімнати вашої, — сказав Сьліва.

Ми пішли по сходах на гору. Ледве в кімнаті я завіттив лампу, як пролунало:

— Ренце догури! В іменю права Ржечи Посполітей пан ест арештовани! Поддаць сен ревізії! . .

По моїх грудях розіллалось щось нудке, липкаве, холодне. А рівночасно, як це буває в такі хвилини, що людина, коли нічого невинна, стає зухвала у своїх міркуваннях. І я подумав погане слово під адресою Ржечи Посполітей.

Сьліва, бушуючи по моїх кишнях, витягав усе, що в них було. Я пильно уважав за його рухами, щоб дечого мені не підсунув, на що польська поліція була

здатна. І з валізки витягали все. Але, мушу ствердити — як усе витягнули, так усе дбайливо зложили назад. Ревізія нічого їм не принесла. Сьліва сказав:

— Пане редакторже! Пан пуйдзє з нами! З собою візьміть коц, плащ, той теплий, сорочку й на два дні хліба.

— О, то справа йде на довго! — усміхаючись, докинув я.

— А, так! Може бути „навет на бардзо длуго!” — зарозуміло й арогантно потвердив пан Сьліва. І додав: — Жадних пенєндзи, ані зегарка браць не можна!

А мав я гроші, й то не мої, а товариства, і доброї марки годинник. Наваживсь я на таке:

— Не міг би я лишити ці гроші, годинник і валізку в пані Кшеміцької?

— Ви знаєте паню Кшеміцьку? — щиро чи вдавано щиро спитався він мене.

— Знаю! . . .

— В такому випадку, це доставимо туди, до цієї пані, — згодився Сьліва.

Коли я вже був готовий, тоді ми вийшли, я замкнув двері кімнати, а вийшовши на двір, замкнув і входові двері до віллі; поліцаї взяли мене всередину між себе і Сьліва, зупинившись напроти мене, шорстко сказав:

— Жадней уцєчки не прубоваць, бо куля в леб на мєйску! . . .

— Втікають тільки ті, хто почувасться до вини. Моя вина єдина, що я Українець. Ну, а тепер . . . війна!

Посадили мене на повіз, а з двох боків посідали вони обидва, поліцаї. Ніч була непривітна, темна, глуха. В повітрі зависла глибока й сумна тиша. Мої супровідники почали й про війну говорити. Я мовчав. Змовкли й вони. Я подумав — і моторошно стало: чи ще встигнуть запроторити мене в Березу Картузьку? Щиро сказати, то лякався я тієї польської каторги, що її

винайшов полковник Костек Бернацкі за згодою старого улюбленця людськості, великого демократа Юзефа Пілсудського. Цієї каторги вимагала справедлива, гуманна і шляхетна Польща!

За яких двадцять хвилин наш повіз зупинився перед постерунком поліції у Яремчі. Висів і я, бережливий із двох боків. Привели мене до кімнати-канцелярії. Подали мені крісло — я сів. У кімнаті час до часу вештались поліцаї: переходили повз мене й скося позирали. Я сидів у непевності і ждав.

Коло першої години вночі почувлись на коридорі кроки кількох осіб. Відчинились двері, з валізками, з бебехами, в супроводі поліції, увійшли Іван Кабарівський із своєю жінкою. Було йому тоді понад 60 років. Повдовівши, він оженився вдруге з удовою Соколовською, з роду Федів. Він був знаний діяч на наших низах, в перших роках Польщі, був начальником залізничної стації у Яремчі. А пані Соколовська, прізвище по першій чоловіці, тепер Кабарівська, була діячка серед жіноцтва Станиславова й повіту. Спершу, коли він увійшов, ми усміхом привіталися, а потім, несміливо, він підійшов до мене, подав руку і спитався:

— Ви не в Римі?!

По добрій хвилині увійшов поліцай, що мав три срібні паски на нараменниках. Очі в нього сірі, недобрі, обличчя простакувате, голос важкий, храпливий, років мав так під 46 до 48. Він витягнув із бюрка якісь папери, сів, широко розложивши коліна, вмочив перо, подивився на його кінчик та й до мене:

— Імен і назвіско?

І так ішло: день, місяць, рік, місце народження, батьки, професія і:

— Народовосьць?

— Українець, — відповідаю.

Засопів, закректав, крутнув головою, наче його замлоїло, але щось там записав. Писав поволі, невідразно, півграмотно, закарлючки викручував.

Та ж сама процедура відбулася і з п. Кабарівською. Коли ж став записувати родовідну п. І. Кабарівського, тоді не витримав і вибухнув:

— Що до дябла! Що за Українці? — і визвірився на нас усіх, міряючи нас своїми хижацькими очима. — Пржецеж, вшисци естесьце родзені в Польсце, а не за Збручем? Що за Українці? . .

Я стояв спокійно, незворушно, опертий до одвірка, приглядався в його обличчя. І в той же час думав-міркував: — такою політикою зайшла Польща в такий кут, із якого виходу їй немає. Бо то, власне, цей поліцай, півграмотний, дурний, неотесаний, повинен би замітати вулиці у Варшаві а на його кріслі отут повинен би сидіти Феліціян Славой-Складковський. Тоді може політика Польщі, внутрішня і зовнішня, краще стояла б! А так — трагікомедія! . .

Так думав я хвилину і бачив, як обоє Кабарівські на крик, радше — вереск цього орлованого беззя смішно і безрадно водили очима.

По цій церемонії за якоїсь чверть години сказали нам забирати наші клунки і „виходзіць!” Ми вийшли в супроводі трьох поліцаїв; той, що списував наш родовід був командантом. На дворі стояло авто, нас до нього посадили й обсіли нас. Авто їхало знаним шляхом на с. Дору. Було темно, сумно, непевно: куди везуть — до суду чи до КОП-у в Делятині? Я чомусь думав, до КОП-у ламати нам кості. За мостом на річці Перемисці, перед Делятином, зупинили наше авто два КОП-істи; командант нашого конвою щось там їм сказав — наше авто поїхало даліше.

— Першу браму людського пекла пройшли легко!
— подумав я.

За декілька хвилин наше авто зупинилось перед су-
довим будинком у Делятині.

— Висядаць! — гаркнув командант.

Нас повели поза будинок. Тут командант подзвонив до дверей і, по хвилині, вони відчинилися. Перед нами стояв заспаний, із розкуйовданим волоссям тип. Нас завели в тюрму. Ключник, він же начальник тюрми, відчинив і залізні ґрати, і ми увійшли в темний, вогкий, смердячий коридор. Для нас стали шукати місця по келіях. Ключник відчиняв келії, на сінниках, на прічах спали люди, які до світла зривались, протираючи очі. Нам не давали довго дивитись на них, тільки мимоходом. Врешті, паню Кабарівську впхнули до першої, праворуч, як увіходити до тюрми, келії, а нас обидвох до другої, від входу ліворуч. Попхали нас у темну, безсвітляну прірву й зачинили двері на ключ. Я, що практичніший у тюремному правилі, зупинився таки біля дверей, а п. Іван Кабарівський уперше попав у тюрму, — як сам до цього признався, — став посуватись наперед. Я ж ждав біля дверей — чи не зустріне його хто, в цій тьмі кромішній, лайкою, як не чим гіршим. А мій спів-келійник, п. Кабарівський, крізь гіркавий сміх, говорив:

— І лихо його знає: де ми є, хто і що тут є, як тут є?

І поволеньки посувався наперед.

Перед нами ніщо не ворушилось. Рушив і я з місця. Дійшовши до тапчана, я обмацав його — сухий, нікого на ньому немає. Тоді я сказав:

— Де ми є, там є, але Богу дякувати, що самі! . .

Ми сиділи, кожен на своїй прічі, й міркували: куди далше?

В келії висіло густе, притухле, смердяче, задушливе повітря. Врешті, нервозність минулих годин втомила нас і ми положились. Я спав, а мій супутник і не здрімнувся.

Серед воєнних друзів

Світанок ударив у щілини вікна, я зірвався на рівні ноги: хотів пізнати келію і вид на світ. Вікно, крім ґратів, було забите грубою бляхою, а в горі вікна входила вузька смуга денного світла. Я видряпався на вікно й обережно кинув оком: за селом Заріччям, за Козаковою керницею, з-поза Маляви сходило сонце. Тихо зіскочив я з вікна, а поліз туди Кабарівський: глянув і він на клаптик ясного світла.

Потім, зранку, пішов мій тюремний друг до „парашки” — велика, тут же в келії збита з дощок кімнатка, у кожному випадку краща, як у 1921-1922-1923 році в тюрмі у Станиславові при вулиці Білинського. По хвилині Кабарівський вийшов із цієї „парашки”, й позеленівши на виду, сказав:

— Там правдивим трупом то свинство, дідько знає чис і відколи, смердить!..

— Ей, пане начальнику, ви починаєте коверзувати! — жартуючи, зауважив я.

Тюрма прокидалася зі сну. На коридорі чули ми кроки, гамір. Ми стояли біля дверей і наслухували крізь „візитирку” кожне слово, кожен рух. Години минали важкі. Коло 9-ої години залунав голос:

— Пан директор Бехметюк!

Це було прізвище директора українського банку в Делятині. До нього прийшла його жінка. І незабаром ми почули її рішучий голос:

— Ти не плач! Тримайся добре! Все піде добре! Я сьогодні була в церкві, молилася! Не бійся нічого!..

За добру хвилину знову залунав голос:

— Пан інженер Голинський!

На душі стало відрадніше!

— Гриць є тут! Знаменито! Кумпанія починає припадати мені до вподоби! — сказав я, затерши руки.

Цей Гриць Голинський був моїм приятелем, із однієї чети, у сотні Романа Сушка в Українських Сі-

чових Стрільцях. Були ми разом і в боях на фронті в 1915 році. Потім, навесні 1916 року, він — живий, рухливий, інтелігентний — захотів здобувати ступні військової кар'єри, перенісся до німецьких формацій і там незабаром став старшиною. Осягнути цього в УСС не було легко, в першу чергу з тієї причини, що на цей один полк було забагато інтелігентів. У роках визвольної війни Гриць Голинський командував куренем смерти: славний курінь сотника Гриця Голинського, що змагався увесь час під Львовом, пізніше в Україні. Сам Гриць Голинський — твердий, запеклий гуцул, щира душа, відданий приятель; на око шорсткий, простий з кантуватими манерами. З ним добре жив у приязні князь Вільгельм Габсбург — Василь Вишиваний. У 1937-38 році просидів Гриць Голинський у слідчій тюрмі, вісім місяців, у Станиславові. Причина: його хлопці в 1919 році вимордували, не пригадую собі — де саме, Поляків, Грицеві загрожувала смерть. Урятувало його зізнання польського штабового старшини, фахівця, який сказав:

— Коли командант відділу висилає на стежу своїх людей, тоді він не відповідає за поодинокі вчинки цих людей, бо така стежа під час своєї функції має свого команданта, який і відповідає за вчинки цієї стежі.

По якомусь часі я знов почув ходу й голос:

— Товариство! Тримаємось купи й машируємо: всі вперед!..

— Оживаю! Та ж тут і Корнило Ващук! — піднесеним голосом сказав я.

Д-р Корнило Ващук був адвокатом у Делятині. Це також приятель із світової війни, старий УСС. По нашій програній подався він на Чехію. Там скінчив свої студії, там оженився з інтелігентною і характерною жінкою, дочкою нашого священника, яка також там студювала. В роках загальної у Галичині — по прикрій нашій програній, по признанні Галичини Поля-

кам — політичної дурійки на недугу: „Українізація в Україні”, що її большевики з московським підступом хитро переводили, коли й „батьки народу” потайки їздили в Київ, — і Корнило Ващук, як і багато інших, симпатизував із тим „курсом”. Та дуже скоро він притих, а по смерті Крушельницьких, Фальківського і інших, що їх большевики порозстрілювали в 1935 році, Ващук зовсім відсахнувся від цього „курсу” і далі був солідним типом Українця.

Коло полудня — перевірка по келіях. А після перевірки за яку годину — збірка на коридорі тюрми. І тут — зустріч: приятелі вітаються, лунають голоси: „І ти тут?!” Гриць, розцілувавшись зі мною, здивовано кликнув:

— Чому ти саме тепер не в Римі? . .

Той самий поліцай, що привіз нашу трійку з Яремча до Делятина, є далі командантом нашого транспорту. Він став читати список арештованих, писаний на машині. Але його неграмотність була така докладна, що він і цього списку не міг розчовпати, — то помагав йому Корнило Ващук. По перечитанні усіх заарештованих, ми усталилися двійками. Нас було двадцять осіб, а поліцаїв і „оброни народовой” дванадцять. Була друга година пополудні, коли наш відділ рушив пішки, головною вулицею Делятина в напрямку залізничної стації. Кожен ніс свої клуночки, валізки, теплу одягу, накривала. А сонце так пражило, палало в небесах, що всі ми обливались рясним потом. Довкола нас ішла юрма місцевого неукраїнського населення. Ми уважно оглядалися — чи польське шумовиння не захоче кинутись на нас і побити? Жиди стояли осторонь і спокійно приглядалися цьому походові. З боку попри наш гурт ішла жінка Корнила Ващука, а коло неї, з служницею, донечка, яких 6 чи 7 років, делятинського лікаря Тимкова, що йшов із нами. Ця дитина так ревно плакала, що в усіх нас стояли на

очах сльози. Вона благала поліцію, щоб їй дозволили піти з татком. Серед цього плачу, гамору пан командант горлав на юрбу, щоб розходилась. Гнав і жінку Корнила, але ця — сувора й насуплена, повна душевної сили йшла побіч нас біля Корнила. Тоді командант кинувся на неї з багнетом.

— Розпруси багнетем, к... ці маць! — прошипів.

Зчинилась метушня, крик, розтіч. Тільки донечка д-ра Тимкова, не зважаючи на ніщо, не переставала важко лементувати. Жінка Корнила, дещо оддалік, далі йшла за нами.

На балконі віллі пп. Лагодинських стояла вся родина, а між ними маленька Оксана Кучковська, дочка мого приятеля віденського лікаря д-ра Теофіля Кучковського. Оксана зауважила мене, зробила великі очі й показала на мене приявним на балконі. Я, не оглядаючись, підніс із голови беретку й помахав нею позад себе.

На стації перейшли ми через рейки на бічний шлях і тут сказали нам лізти до малого, брудного, добре загратованого вагона. Тут, негайно, на приказ команданта, і так уже малі вікна заслонили плащами. По якомусь часі котрийсь із цуциків гукнув не мене, я обізвався: він, перевіривши дуже докладно, подав мені пакуночок — хліб, мясо, шоколяда, овочі; це було від пп. Лагодинських.

І так, 2 вересня, коло 4-ої години пополудні, наша валка рушила на Станиславів. У одному кутку сиділа вчителька Марія Білик, із села Саджавки, що лежить на залізничій лінії Делятин-Коломия. Увесь час вона плакала. Забрали її й чоловіка, розділили їх, малі діти лишилися дома самі. Братва почала злегка сипати мякими дотепами: бідна М. Б. дещо втихомирилася.

На всіх зупинках всідали покликані на війну наші селяни. За ними плакали матері, жінки, сестри і лихо та грізно глипали очима на поліцаїв. Ненависть,

— яку Поляки, мов очманілі, до останньої хвилини свого державного існування розюшували в нашому населенні, — починала кипіти.

Війна... в тюрмі

Смеркалось, коли ми прибули до Станиславова. Висіли ми з нашого тюремного вагона. Нас стримали при виході зі стації. Повна стація народу, що вовтузився, вештався сюди й туди. Сутінь густішала, а ми цього й хотіли, бо тут грозила нам небезпека бути побитими. Якийсь польський вояк підійшов до нас і їдко крикнув:

— Кацапи! І то сен з німі церемоньон!..

— Ми не кацапи... — недокінчено поправив його Гриць.

— Тихо Грицю! — шепнув Корнило Ващук.

По хвилині підійшов до нас полковник польської армії, і:

— По що їх вожон? Вистшеляць тих бандитуф!

Сутінь густішала, а я немічно думав, лише думав, бо що ж можна сказати та й до кого? Але настирлива думка-рефлексія товклася: власне, ти, драбе один, є бандит, а до того й дурень! Спершу прилізли ви на нашу землю, прегидкі діди, соки з нас ссали... А тепер нас називасш бандитами!..

Мою гірку думу перебив лікар Тимків. Висунув пропозицію: поки дійдемо до тюрми, то нас по дорозі таки побють. Як уже полковники зсунулись до психології вуличного сміття, то що ж може інакшого зробити вулиця? Берімо цілий автобус, платім — і то солено! — за все і за конвой, але швидше позбудемось цієї непевности. Пішов із цією пропозицією до команданта — він тут же погодився на неї, бо був „бардзо зменчони”. І наша валка коло 9-ої години вечора була вже в будинку тюрми при вулиці Білинського. Тут ми в двійках простояли добрих дві години. Списали родовід, одібрали від нас годинники, гроші, ножі, пе-

ра, олівці, шлейки, ремені тощо і, партіями по три-чотири люда, відвели до келій.

Майже на самому кінці повели й мене. І знову та прикра непевність: до якої келії і між кого дадуть мене? Бо в польських тюрмах було таке, що, згідно з законом, що його запропонував „великий гуманіст і демократ” маршалеk Польщі Юзеф Пілсудський, від 1930 року всіх політичних в'язнів, рахували — на основі згаданого закону — за звичайних, посполитих злочинців, давали до келії разом із звичайними криміналістами. Коридори темні, подвіря й усі закутки, кудюю мене вели, були темні. Зійшли ми в сутерини; і тут цуцик відчинив келію й пустив мене до середини. Знову в цій тьмі зупиняюся біля дверей. По кількох секундах розлягся голос Корнила Ващука:

— Хто це?

— А ти тут! — врадувано прокидаюся.

— Усі ми тут! — хтось сказав.

Навпомацки за голосом Корнила я дійшов до нього і положився на підлозі, де спав до ранку. Всі спали на сінниках. Запросин Корнила лягати на сіннику біля нього я не прийняв, щоб нам не тиснутися, як ще цього не було потрібно. Всі заснули й спали кріпким сном.

Ранком ми прокинулись із сходом сонця. Була свята неділя, 3 вересня. Надворі сонце плило золотою, буйною рікою. Гомоніло небо в цій гармонії золота. Наша келія була в пивниці, з якої малі віконця виходили на подвіря тюрми. За вікнами цвіли троянди. Ми стали приводити себе до ладу: чистились, мились, замітали келію, складали на купу сінники. Принесли нам снідання — так звана кава і чвертка пречорного, як сажа, й липкого хліба. По сніданні, ми „аклямацією” вибрали старосту келії: Корнила Ващука. Стали розглядатися по нашій кумпанії. Треба було припускати, що між цими 20 особами, може бути хтось

не дуже певний. Бо вже таке правило людини замкненої: бути обережним, не все наголос говорити, бо, як показала й мені тюремна практика, майже завжди, як є більший в одній келії гурт, знайдеться донощик. Це вже либонь із тюремної природи таке мусить бути. Переглянувшись по „психофізіогноміях”, ми селекціонувались. Почали ми, отак загально, обговорювати вигляди цієї війни. Всі були однозгідні, що Польща впаде. Тільки — коли і як? І що далі? Але ніхто з нас і в голову не клав, що Польща впаде так швидко. Це переходило й найрожевіші наші сподівання.

Прийшов обід — густа горохово-картопляна юшка. Як на тюрму — не була вона погана. Дехто став сумувати. Корнило і Гриць почали просити мене, щоб оповідав дотепи. Я вволив їх волю. І почались сміхи та жарти, але півголосно, бо стійка під вікном гримала на нас.

Пополудні дали нам до келії ще одного арештованого, незнаного нікому з нас селянина. Він несміливо й перелякано став оглядати нас. Усі ми мовчали, а він у цій мовчанці став іще лякливіше водити по нас своїми очима, що блистіли дивно на цьому худому, виснаженому, з слідами побиття обличчі. Корнило, з обовязку, як староста, взяв цього селянина на „спити”. І виявилось, що це молодий, 24 років, селянин із-під Богородчан, який уже цілий рік карається по тюрмах, по важких роботах на болотах Полісся, а все це — в „слідстві”! Його, нещасного, посполиті кримінальники били, знущались над ним — політичним. А в слідстві він за те, що в селі брав — згідно з доносом поліції! — участь у бійці парубків із „стршельцами”, в якій то бійці, одного „стршельца” вбили. Три дні тому випорожняючи тюрми під нову воєнну серію арештантів, його випустили на волю і він вернувся до свого села, де має матір і жінку. Та не дійшов він до своєї хати, як на дорозі вздріла його поліція і знову за-

арештувала. Не помогли документи про звільнення з тюрми, не помогли плачі матері й жінки, не помогло й те, що мати кинулась перед авто на дорозі, щоб краще воно переїхало її, як знову мають забрати в неї дитину. Ніколи не забуду тих його блискучих — через голод, поневірку, побої — чорних очей, на тому смаглявому, худому-худому обличчі. Ті очі були такі чисті, запальні, а рівночасно стерпілі. Він, оповівши нам усе, радісно зідхнув:

— Який же я щасливий, що нарешті попав між своїх людей, між інтелігентів!

Ми зараз же дали йому хліба, масла, мяса, сира, шоколяди, всього потрохи, що ще мали з собою. Він був нечувано голодний.

Заходило сонце. Ставало сумно і важко. Вже так завсіди у тюрмі буває: ранки легкі, добрі, ясні, а стане сонце клонитись до заходу — в душу входить глухий смуток, тупий біль, туск.

Скреготнув у дверях ключ. Увійшов начальник тюрми і з ним цуцик. Начальник — округлий, кремезний, здоровий на виду; вираз обличчя, рухи фельдфебля московської армії. Пізніше ми довідались, що він справді був старшиною московської, царської армії.

— Вшисци Русіні? — спитався.

— Всі Українці! — відповів наш староста.

— Но, вшистко єдно! Яких професій ви є?

Корнило В. перелічив йому всі професії. Начальник тюрми відійшов. Ще того самого вечора, при смерку, усіх нас — інженерів, лікарів, адвокатів, банківців, редактора, священиків — перенесли нагору, в тім самім крилі, на партер, до келії від сходу. Селянина знову залишили самого, нічого не помогла інтервенція Корнила, щоб його дали разом із нами.

І так у нашій келії, з більшими чи з меншими змінами, бо декого випускали, а на його місце нового давали, було нас 17, то 19, то 21 осіб. З них ще памя-

таю: о. декан Богдан Петро Соловій, о. Василь Галій, ще якийсь молодий наш священик, о. Микола Куницький парох Ворохти, два теологи — один із них Остапjak, Корнило Ващук адвокат, Гриць Голинський інженер, Іван Кабарівський, д-р Степан Ленкавський, mgr. Олесь Ясеницький, директор банку Бехметюк, Білик учитель, Славко Дуда, М. Команицький, Івась Турчманович, радник Пацкань із Делятина, Чемерис інженер із братом.

Наша келія почала „нормальне” життя. Всіх розташовано по ліжках: хто нагорі, хто надоліні. Призначено дежурних до замітання долівки, до помочі при роздаванні снідання, обіду, вечері. Олесь Ясеницький був нашим харчовим комісаром. Інколи жінки своїм чоловікам, або приятелі чи знайомі, передавали до тюрми хліб, смалець, цукор, шоколяду для декого з нас, і все це йшло на спільноту. Таких харчових пачок одержувало нас п'ятьох чи шістьох. Ці пачки й були підставою нашого прохарчування в тюрмі. Бо те, що урядово давали їсти, було вже надто тюремне: ранком коло 6-ої години тричі на тиждень давали рідесеньку, трохи не воду, кмінкову юшку; чотири рази на тиждень киплячу воду, що звалась кавою; на обід капуста із картоплею, чир із картоплею, горох із картоплею, борщ із картоплею, розуміється — не все нараз, а кожного дня на зміну; по годині 3-ій пополудні, на наше прохання, давали нам окріп, а чай і цукор був наш із спільного; на вечерю яканебудь „гальопзупка”. А хліб — липкий і чорний, як сажа, либонь 300 грамів на особу. Наїстись його — в келії густота повітря убивча, а „парашка” в роботі. З цього хліба виходили найкращі шахи. Проте, треба зазначити, що, назагал, „технічно”, від 1922-1923 тюрма у Станиславові при вул. Білинського таки скульптурнішала: замість ординарної „парашки” був уже елгантний „вотерклозет”; замість чорних від бруду, лип-

ких помийниць, чисті й лискучі мищинки; ну й центральне ogrивання, яке й тоді у 1922 р. вже було.

Неділя, 3 вересня. Смерклось. Тюрма втихла. Всі лежать, кожен на своєму місці; декуди, на двох ліжках, по три особи. Лежу поруч Гриця Голинського. Давно ми бачились, а він хотів усе за той час, що ми не бачились, мені оповісти. Всі між собою шушукають, шепочуть, кожен щось розказує. Так і поснули.

Коло години 10-ої ночі заревіли гудки: тривога, налет. У нашій келії зчинився такий гамір, метушня, борсанина, що ніхто не повірив би, що це трохи не всі колишні вояки. Гриць і Корнило та й я втихомирюємо:

— Панове! Чого кидаєтесь? Навіщо зриваєтесь із леговищ? Нас же й так із келії не випустять! Яка ріжниця — упаде тут бомба чи ні?..

Сторожа наказала зачинити вікна: страх перед газами. Проте, коли в келії втихомирилось, тоді ми вікна повідчиняли — нишком. І ждали налету. Та його в ту ніч не було, а за годину відкликали тривогу. Це була перша тривога, що ми її перебули в тюрмі. Усіх тривог було сорок і три, до 17 вересня; і ще одна більша, але фальшива: це останки польського уряду втікали літаком, то не хотіли, щоб населення за ними плакало.

Кожного ранку будило нас сонечко. Воно весело влітало крізь відчинені день і ніч вікна, поти в келії галасувало, поки всіх не розбудило. А всі ті ранки були ясні, легкі, добрі. І всі ми по черзі милися над відром, поливаючи один одному на руки воду з горнятка. Інженер Чемерис тасмничо перед вікном махав руками й на нашу втіху називав це гімнастикою. По вмиванні приходила молитва, яку ми нишком відспівували. По сніданні — ждали налету, читали, дискутували, грали в шахи, в бриджа, преферанса, картами нашої роботи.

П'ятого вересня начальник тюрми, який далі звав нас „русіні”, обігнав усі келії з веселою для нього вісткою:

— Но, панове! Вшистко ідзє добрже! Англія і Франція войне Немцом виповедзяли!

— Ну, нарешце! — поважно і з смішним притиском прийняв вістку Олесь Ясеницький.

І дав нам начальник львівські польські, як „Хвіля”, часописи. Ми читали вісті й комунікати. Нічого з світу ще докладно не знали, що там діється, але стилізація цих комунікатів викликала в нас регіт.

Налети ставали щораз частішими. Восьмого вересня вперше в Станиславові польські гармати почали стріляти проти німецьких літаків. Кожен такий налет, поминаючи небезпеку, приносив і радість для нас, бо кріпшала в серці надія — вийти з тюрми швидше, як ми сподівались. І коли Німаки бомбардували вузлову стацію Хриплин, а вибух однієї бомби був такий сильний, що Корнила В. і мене відкинуло від вікна, тоді, признаюсь, я кликнув:

— Оце так восени подих весни! Воля приходить! . .

Жили ми всі, арештовані, досить зорганізовано. В тому крилі будинку, де ми сиділи, було до десяти келій. Було й під нами, в сутеренах, либонь шість келій. Всі келії були зайняті політичними в'язнями. Сиділи політичні в'язні й у інших крилах тюрми. Наш коридор був досить довгий. В одній половині, в яких п'ятох келіях сиділи Українці, в інших дальших Німці. Число всіх арештованих на нашому коридорі вагалось від 300 до 350 осіб: одних випускали, інших нових приводили, ще інших переносили на інші відділи.

Між нами був лікар, і то добрий, д-р Тимків із Делятина. Часто його викликали до недужих у тюрмі. Другий, що часто виходив із нашої келії, був о. Василь Галій. Цей завсіди знаходив собі якусь писанину: списки арештованих, списки тих, що замовляли ку-

пити собі дещо в місті. І через цих двох наших тюремних кумпанів усі келії в нашому крилі мали найновіші, щоденні вісті з світу про хід воєнних операцій. Головними ж доставцями вісток, і то докладних, були Німці, такі ж заарештовані, як і ми, до яких наш лікар Тимків заходив: якийсь „недужий” завсіди знаходився. Розуміється, наш лікар заходив до „недужого” під наглядом ключника.

Від 6 вересня, як не було тривоги, кожна келія окремо мала прохід, який тривав 10-15 хвилин. Ми проходились по подвірю тюрми, продовгастим квадратом. На це подвір'я виходили вікна з наших келій і з келій Німців. І, звичайно, о. В. Галій, чи хтось інший, зупинявся під вікном молодого Цеклера або інж. Гавля і там поправляв собі черевики. І в тій хвилині ці два Німці подавали коротенькі останні вісті з фронту. Як ми пізніше довідались, Німці усі ці вісті отримували від одного тюремного цуцика, який сам був Німцем.

Далі, знали ми докладно все про „подвиги” стрельцуф і всяких інших обронународових героїв над нашим населенням. Знали, що ці герої можуть напасти на тюрму і розправитись із нами. Тому ми, конспіративно, зорганізували оборону келії перед можливістю нападу. Таку оборону мала кожна келія. У нашій келії до цієї оборони належали: К. Ващук, Г. Голинський, О. Ясеницький, Я. Дуда, С. Ленкавський і я. Кожен мав призначену свою функцію у хвилині нападу. Найважливіше: барикадувати двері, а лавками бити по залізних штабах вікон, — не по ґратах! — а цими відірваними штабами оборонятись. Під час оборони келії, мешканці інших келій мали ламати двері, вилітати на коридор і здобувати зброю.

Поза тим, життя плило „нормально”: читали, дискутували, інколи й дуже гаряче, на наші партійні теми. При цій дискусії якимось так складалось, що не за-

бирали голосу С. Ленкавський і я, а зате хвилинами вибухали реготом. І було чого! Зважте, що в нашій келії були: старі ундівці, бувші сельробы, націоналісти з окропу й націоналісти теплаві, гетьманці і такі, що були всім потрохи. Далі — грали в карти і в шахи: шаховим турніром проводив С. Ленкавський.

У начальника тюрми впоминались ми за Службу Божу. Він обіцяв, і на обіцянці й кінчилося. Інколи, при заході сонця, ми — о. декан П. Б. Соловій, о. В. Галій, о. М. Куницький, К. Ващук і я — сідали на долішні ліжка й по всім правилам, розуміється — нишком, співали вечірню. Інші, мовчазливі, набожно слухали.

У вересні, 9 або 10, прийшов до нас прокуратор, чи не Матковський, молодий, яких 30 років, з начальником тюрми. Спитався — чи не діється нам тут яка кривда? Про ніяку кривду ніхто й не писнув, бо що тут було говорити про всякі „псікуси” цуциків, про заборону вислухати Служби Божої, про заборону співати ранньої і вечірньої молитви, — тоді, коли вже ясно було, що справедливість карає Польщу. Але Олесь Ясеницький дуже зручно, як лис, заглузував:

— Нам тут взагалі важко зрозуміти! Замість пустити нас на ворога словян і спільно його бити, зовсім непотрібно тримають нас ось тут!

Прокуратор, також лисувато мовчав; лише начальник тюрми відповів:

— Пане! Я також так мислен, же Поляци і Українці повинні в тим випадку ісьць згодне разем. Якбим мял право до того — пусьцілбим пануф!

Прокуратор значучо глипнув на начальника тюрми. А Корнило Ващук, що стояв навпроти прокуратора, з яким був знайомий, як адвокат із судових розправ, спитав його:

— Пане прокураторе! Коли ваша ласка, скажіть нам: як довго будуть нас тут тримати? ..

— Но!.. Мисльєн... аж сєн виясьні справа, втєн-час пануф натихмяст випуцон! — відповів прокуратор і легєнько кліпнув правим оком у сторону Ващука.

Лєдвї вони вийшли, я спитався Ващука:

— Здавалось мені, чи й справді прокуратор, відповідаючи тобі, моргнув повікою?..

— Так, ясно, моргнув!..

— А чи ви завважили, що начальник вже й „Україньцуф” пригадав собі?..

— Гм, це добрі знаки на тюрєнному небі!..

Справді, тюрємні доглядачі у своїй шорсткості стали мякнути. Вже один із них, старий, який знову зголосився тепер до служби, зайшов до нас і став собі по середині келїї, лишаяючи ключі у дверях: рахував нас за зовсім спокійних!

Врєштї, 13 верєснєя ранком, по сніданні, сказав нам цей старий доглядач, що йдемо на Службу Божу. Ми цьому дуже зраділи: в ці непевні дні усї хотїли помолитись, вислухати Служби Божої. Повели нас до каплиці. Службу Божу правив о. декан П. Б. Соловій, а ми, ті співучі, співали церковних пісєнь. Олєсь Яєницький, що того ранку чомусь не снідав, висповідався і запричащався. Цікаве, що на Службу Божу пустили лише нашу келїю.

Щє одно цікаве спостереження зробив я: ця тюрма робила вражіння правдивої української рєспубліки. В каплиці — її характер, тетрапод, церковні книжки, фєлон — усє наше! На подвірїю усї „посмітюхи”, тюрємники, що працювали в городі, при воді, в майстернях — усї Українці. Усюди було чути українську мову, лише посіпаки говорили по-польськи.

Фронт наближався до нас. Ми вже знали: Варшава оточєна, Львів оточєний, Перемишль упав, Борислав і Дрогобич упали, німєцькі стєжі під Стрїєм. З цими вістками приходили й іншї, що і хвилювали і пригноблювали нас — про повстання наших сєлян. Бо

знали ми, що польська „геройська” армія, утікаючи від Німців, знущується, тортурує, катує і мордує наших беззбройних селян. Знали й те, що деякі наші села, щоб не гинути смирними овечками, рятуючи своє і своїх родин життя, випереджують польські напади повстанням. І це робить своє: і Поляк, і Мадяр лякається сили. І Поляки, такі смілі села, виминали. Продиралися до нас вісті, що ті наші, яких встигли вивести Поляки до Картузької Берези, переживають там суще пекло. І з положення Польщі ми всі бачили, що нас туди, до Картузької Берези, цього вицвіту гуманізму демократичної Польщі ХХ століття, уже не повезуть. Проте, хвилювало нас іще те, що місцеве шувовиння могло напасти на нас, примусивши начальника тюрми відчинити їм брами й наші келії, — „порахуватись” із нами.

Останні дні тюрми минали понурі, непевні, чорні. Ранки були повні сонця, що боляче ячіло в небесах і будило тугу: вийти на волю! Пополудня ж волілись важко, сіро, монотонно. В нашій малій келії було 19 осіб: лежали, сиділи, здогадувались, говорили; дехто цілими годинами ходив усіма тісними ходами — повз ліжка і стіни, повз лавки: це звалось прогулянка, бути в русі. Час до часу гудів гудок на тривогу, і це вносило в наші душі промінь надії. По подвір'ю вешталась у сірих одностроях посмітюхи і, дехто з них, подавали нам крізь вікно останні новини. Дехто з посмітюхів глузував із стійкового „народової оборони”, нашої під вікнами варти; ця „оборона” складалася з істот, що робили вражіння неповорот, недотеп. Можливо, що ці прості істоти своїм хлопським розумом відчували, що вже приходить їхньому моцарству кінець. Ця „оборона” була здана на ласку посмітюхів: вони давали їм хліба і дещо з решток тюремних харчів. Бо були такі лади, а та „валечна” армія так дралювала, що цій „оброні” ніхто й їсти не давав, ніхто

нею не цікавився. Правда, вони мали діставати денно по одинадцять золотих.

Одного дня, як проминула тривога і бомбардувальний налет, — один наш посмітюх сказав до „обронця”, що під час бомбардування заховався був десь у мишачу діру:

— Чи ти, хлопе, чуєш, що то за сила в того Німака?

— О, то єще ніц! А насі билі над Берлінем; аж 30 їх там било! І цалкем Берлін збомбардовали! — гордо відповів мазур.

— Йди, ти . . . — сильним словом назвавши мазура. — Вам до Берліну? Та ви Варшави не зможете оборонити! — докінчив наш селянин-посмітюх.

Часто, маючи під вікнами такі діяльogi, ми розважались.

Дехто з-поміж нас видіставався легально на волю, але на кожного визволеного давали нам нового арештованого. Ще перед остаточним упадком Польщі вийшли на волю: дир. Бехметюк, богослов Остап'як, д-р Тимків, д-р Степан Ленкавський, о. Микола Куницький, інж. Гриць Голинський, о. дек. Б. П. Соловій, дир. Іван Кабарівський. Подаю ці — безперечно лише ті, що запам'ятав — прізвища в такій черзі, як кожен виходив із тюрми. Взагалі, випускали одних, а приводили нових до тюрми, аж до 15 вересня.

Тому, що „поважніших” тюремників, з якими ми всі були зжилися, випускали, то в тюрмі ставало щораз сумніше. А приходили передвечірні сутінки, то так натискали душу, що нічого не хотілось, тільки тривоги налету і якнайближче фронту. В сутінках ночі у грудях кожного з нас муляв неспокій і нестерпність. Кожен мовчав і проживав у своєму продуманому світі. Кожен шорох, стук, кроки в темному за вікном просторі Станиславова, на його вулицях, кожен стукіт коліс поїзду кидав усіх до наслухування; аж ди-

хати переставали ми, так надслухували. В місті висіла чорна, понура тиша. Інколи, в темряві, проїжджало авто з голосником і проголошувало „нечувані, світлі перемоги” польської армії. А в день на проході ми дістаємо такі „наші” вісті: польський уряд у Любліні, вже в Рівнім, у Луцьку, в Кремянці — все те йшло справді блискавкою! Врешті, на проході, з вікон, чуємо вістку: „Вчора, в Станиславові ночували панове — уряд Польщі, а тому від усіх нас, хто мав по два коци, забрали по одному, щоб мали чим накритись оті нетяги! Ці панове ночували в будинку суду!” Знали ми й те, що в урядах суду в Станиславові вдень і вночі палять документи. А тому й ми були все обережніші: кожен рух на вулиці, на коридорі прокидав нас у ті ночі й ми наслухували: наша оборона була готова. Наша оборона обдумала й негайну втечу, тобто — спосіб її, якби так ляхи втекли й нас лишили зачинених.

Дні ж були ясні, соняшні: сонце в синяві ще ніколи так не гарлало, а синява ще ніколи так сонцем не милувалась. А простори легко запалювались осінню — тонули, глибшали. В тиші ж ночі зорі аж брили своїм радісним тремтінням і прокидали в серці одчайний біль.

В п'ятницю, 15 вересня, коли захід сонця палав іще темним бронзом, над Хриплином показався один, а там і два, і три, і п'ять, до семи літаків: нишком, без шуму спускались і сідали в полі за стацією Хриплин. Осідали на припадковий терен. Ми з запертим віддихом слідкували за ними в позахідніх сутінках просторів.

— Корниле! Пригадуєш собі — коли, отаким маневром і в таку пору, осідають літаки? — питаюся Ващука.

— Ге-ге! Коли фронт уже так близько, коли вже й літаки втікають! — відповів Корнило. І далі до ме-

не: — А ти, приятелю, розкажуй нам децю, — дотепів, пригод, їх у тебе не бракує!

І я, як звичайно, оповідав. Цілих сімнадцять днів тримав я їх на смішках, на реготах: не даремно ж ухвалила келія давати мені з спільного одну кістку цукру більше, як усім. Бувало — тиша, смуток вікнами й очима влезить у наші душі, а Гриць Голинський у таку хвилину:

— Михайле! Говори, бо здуріємо!..

Іншим же разом Олесь Ясеницький і Ярослав Дуда:

— Отак, нишечком, заспівайте децю!..

І я, як не говорив дотепи, то співав.

Я. Дуда з пам'яті списав гімн Р. Купчинського „Боже великий, Творче всесвіту”. Нишком ми його хорально співали, тужили, ждали.

Туск і понура непевність із години на годину важче давили душу. Я поговорив із Корнилом, як із старостою келії, а потім уже всі постановили: якби когось із нас кликали, вечором чи вночі, до канцелярії тюрми, то ніхто не сміє йти. А якби так ключники наполягали чи й силою хотіли когось із нас брати до канцелярії, то йдемо всі. Треба бути готовим на все, бо це — війна, а Поляки, як і Мадяри та й Москвини, у своїй перевазі, з беззбройними нікчемні і жорстокі. Всі цю постанову прийняли мовчки; вона в той вечір, у п'ятницю 15 вересня, викликала в нас ще більше смутку. А ще до того, ми, як звичайно сутінком, стали півголосом співати нашу вечірню молитву. Під час цієї молитви з коридору стійковий, гримнувши прикладом кріса до дверей, крикнув:

— Мільчець!

— Ми ж тихо молимося...

— Я вам сєн помодлєн же вас с... синуф по-
вирива!

Ми, мов подих вітру, стали кінчати молитву, як:
— Мільчець! Остатні раз зврацам уваген!..

Ми змовкли. Кожен для себе закінчив молитву.

Другого дня ранком, у суботу, прийшов до нас начальник тюрми. Про вчорашню вечірню молитву ми постановили йому не говорити, бо й так це вже останні хвилини всіх цих цуциків, від Мосьціцького починаючи. Але начальник тюрми по кількох запитах — чи не діється нам яка кривда — просто зачав:

— Пршепрашам пануф бардзо, же тен кретин, ктури вчорай в ноци мял служби, вжещал на пануф і не дал сен помодліць. То звикли кретин, вибачце му то.

— О, пане начальнику, ми вже забули! — сказав на це Корнило Ващук.

Ледве начальник замкнув келію, як трохи не в один голос ми промовили:

— Панове! Ще всяко, беручи зобережна, можна було думати про кінець Польщі. Але коли вже сам начальник тюрми приходить і, без нашого оскарження, нас перепрошує за зроблену нам прикрість, і то начальник польської тюрми, а не швейцарської чи американської, ну, то це вже кінець! Кінець до кількох днів!

Субота — життя у келії ішло своєю чергою. Ранком пішли на прохід. Під німецькими вікнами довідались, що сидимо ще найбільше два, ну, три дні і — прийдуть Німці. В келії, вернувшись із проходу, розгравали шаховий турнір. Я читав Ващуківі „Боже-ственну комедію” Ал. Данте. Це була манісінька книжечка, мініятюрного формату, яку вдалось мені „перешварцувати” до тюрми.

Пополудні знову прийшла тюремна нудьга; туск павуком усисався в душу. Вночі спали ми неспокійно. Метушня, рух на темних вулицях міста, шум автових

моторів, возів, тупіт коней, це все насторожувало і пригноблювало.

Довгенько кидався я, не міг заснути. Врешті, заснув. І сниться мені: іду схилом обніжка, що весь покритий зеленою травою, хильцюю, підносячись під гору. Я на переді відділу вояків. Дійшовши на берег обніжка, побачив зелені поля. Але зараз же став далі хильцювати і сходити в долину, попри якісь воєнні перепони, колючі дроти.

Неділя, 17 вересня. З сонцем, як звичайно, піднялися й ми. Миття, молитва, снідання. І знову майже те саме, що кожного ранку: Чемерис біля одного вікна вимахує руками до сонця, я і Олесь Ясеницький біля мене, шепчемо молитви — віра в Бога, єдина сила в житті. Воно й не нове для мене — в житті перейшов я чимало страшних хвилин. Завсіди молитва була великою силою для мене.

Врешті, коло 7-ої години, ще сонце вмивалось росами, як почувлись мотори літаків — я до вікна. Рівночасно вибухи бомб і гудки тривоги. Навпроти наших вікон, за мурами, в малесенькому поверховому домику, на балконі стоїть молода жінка і біля неї мужчина такий же молодий. Вона, з розсміяними очима, широко отворивши їх від вражіння й уся саявши, слідувала по небу й за кожним випуском бомби кричала:
— О! О!..

Переляканий мужчина тягнув її в хату, вона не пішла. З її поведінки ми зрозуміли, що це були Українці. Вона дивилась угору понад кривлю тюрми, бо — літаки були над нами й ми їх не могли бачити. І кожен із нас іскулився, мов їжак, та й ждав удару бомби. Це тривало яких 5 до 7 хвилин — і все втихло. Це нам дало певність, що кінець уже таки близький.

Коло 10-ої години нас вивели на прохід. Був із нами ключник Гемпель. Був він суворий, його око все бачило, погано лаявся. Цим разом ми проходжува-

лись, а він, замість іти серединою подвіря і глядіти за нами, вчуривши очі в землю, стояв у кутку, опертий до стіни і грівся до сонця — на нас не звертав ніякої уваги. Молодий Цеклер повідомив нас через вікно, що найдалі завтра будуть Німці у Станиславові. Ми проходжувались у сонці, під багатою синявою неба і тремтіли всім серцем. Із котрогось вікна поверху головного бльоку тюрми, де сиділи засуджені наші політичні в'язні, хтось крикнув моє прізвище і втих... На це Гемпель не зреагував.

— Це, приятелі, вже прийшов остаточний кінець для Польщі! Гемпель зовсім зварений! — зауважив о. В. Галій.

Прийшла обідня пора. О. Ясеницький став ділити на всіх наш хліб і мастити його нашим маслом, яке ще попереднього дня дехто з нас одержав із світу, а яке, як і все інше, йшло до „спільноти”. Ділив децю й з інших харчів. Тим ми й тримались, бо тюремні обіди й вечері від двох днів стали суццою водою, як не гірше. Проте, ми пили цю бевку, бо треба було дати шлункові децю гарячого. Пополудне знову почало проминати — важко, нудно, у грудях вовтузилась якась неспокійна мара. Коло години пів до четвертої загуділи гудки, з черги 44-та тривога. За п'ять хвилин ми побачили польський літак — летів низенько, трохи не над кривлями домів. Німецьких літаків не було — тривоги не відкликували. Минали години. Заходило сонце. Ярослав Дуда витягнув ноти і ми, нищечком, стали децю співати, інші грали преферанса на бони — хто виграв, той з виходом із тюрми на волю мав дати виграну на „Рідну Школу”.

Стало сутеніти. Я стояв при вікні і придивлявся просторам, що сіріли в смерках. Неначе на щось ждав, чогось виглядав. Розмови в келії поволі гаснули. Либонь кожного, з приходом ночі, стала давити змора тюрми в такій хвилині, в таку ніч. Зовсім смерклось.

Ми спільно відспівали нишком вечірні молитви. І — хто до парашки, хто руки мие, хто зуби, — стали до сну вкладатися.

— Ходи сюди, Михайле! — кликнув Корнило Ващук на мене. — Сідай отут та й якоїсь гни, бо сказитись можна!..

І я сів біля Корнила. Коло нас зібрались молодші — Олесь Ясеницький, Чемерис, Я. Дуда, один богослов — якого ми за його просто деструктивний оптимізм таки тоді до смішности ненавиділи! — і Івась Турчманович. Щось співав я їм, дотепи гнув і... зішли на політику. У тих липких сутінках-темряві тюремної келії нам було дуже ясно: самостійність, бодай Західніх Земель України, приходить!

Брепті, на коридорі, в цю незвичайну пору почулися кроки. В сусідніх келіях — шорох. Сусідня келія щось вистукує. Дуда відбирає стукіт.

— Хтось такий стукає, що не знає добре! — шепче до нас Дуда, а сам відстукує й питається: що є?..

В німецьких келіях гомін. Цей гомін крізь їх вікна стелиться в тюремних просторах якомсь зловіщо. Щось голосно говорять про старого, глухого, що також сидів у тюрмі, Цеклера. У цій незвичайній годині цей рух у тюрмі — несамовитий. Корнило Ващук коротко:

— Як напад, то оборонятись і триматись до кінця!..

Кожен із нас вертить очима густу темряву ночі.

Мій сон здійснюється

Кроки на коридорі залунали вже виразно. Наблизилися до наших дверей. Ми були вже готові на все. Скреготнув у дверях замок.

— Пан магістер Олесь Ясеницькі! — понісся голос Гемпеля.

Тиша.

— Ну, що! Юж съї?..

— Ні! А чого хочете від мене?

— Убрайсен пан. Пуїдзє пан зе мнов, пан начельнік вола!..

— В цій годині? І чому якраз мене? — злязачи з причі, питався Ясеницький.

Ясеницький стояв біля дверей і торгувався з Гемпелем. У темені всі ми мовчали і слухали їхнього діяльогу. Врешті, почули ми, що двері зачинились, скреготнув замок, Ясеницький опирався вже на коридорі.

В келії мертва тиша. Ніхто й не ворухнеться. Рівночасно в усіх нас забили серця — непевністю, невідомістю. Темінь робила цю тишу ще глухішою.

— І чого він пішов? — неначе себе спитав Корнило.

На це ніхто й не відповів йому.

Вся тюрма знову втихла. Всі ми сиділи неперушно, мов закам'янілі. На залізничій стації Хриплин пронизливо свистав паровіз. Я поволі почав збирати докупи думки.

— Якось треба діяти! — шепчу Корнилові.

— Панове! Як іще раз по котрогось із нас придуть, то я наказую тому панові, що його викликають, не рухатись із місця. А схочуть брати його силою, то, панове, солідарність на першому місці — усі йдемо! — тихо дав наказ Корнило.

І знову тиша. За вікном скрипіли вози, тупотіло багато людських ніг, гонили авта. Хвилини посувались оливом, у нашій крові сунулись безконечністю. А Олесь Ясеницький не вертався. В цій темені лиш серця наші палали.

За яких двадцять хвилин, які видались для нас безмежно довгими, знову на коридорі загомоніли голоси, залунали кроки. З сусідньої кімнати знову хтось нервово стукав до стіни. Ми ще більше насторожились: як хижачи в клітці, що все таки готові до обо-

рони — ми наїжились. Хтось швидкою ходою наближається до наших дверей. Ми всі — готові до скоку.

Лискавка грому вдарила по темряві: в келії завітнали лампу, контакт якої на коридорі. В ту ж мить швидким лоскотом скочив замок і розчинились двері. Як бурелім, як лискавка, з широко отвореними очима влітає до келії Олесь Ясеницький із піднесеною догори правою рукою. І крик його:

— Слава! Панове! Польща вже не існує!..

Всіх нас кинуло на ноги, мов вибух вулькану, й однозгучне „Слава!“ заgrimіло з душі, з серця, з усієї істоти. Душа й серце в ту ж мить, неначе розтворились, щоб глибоко вдихнути цю торжественну, велику вістку.

Це все діялось у млі ока.

Ясеницький, мов ошалілий, махав до нас руками, ще щось хотів говорити. Дерся понад силу:

— Тихо, панове!!!

Ми в одну мить утихомирились. Неначе: говори, говори! Все подай нам до дна про прихід цієї торжественної хвилини! А він:

— Большевики вже в Чорткові...

З високої соняшної гори летіти в темну пащу смердючої прірви було б нічим супроти вражіння, яке ми, після першої вістки, мали на цю другу вістку. Наші душі й серця, що були розтворились, щоб глибоко дихнути вісткою упадку ворожої нам держави, щоб оживити нашу кров, пориви, почування, наші душі й серця, вже вдихнули важкий сморід Москви. Це була мить — але страшна!

У моїй голові блиснув мій сон: зелені поля й, тут же, починаю хильцювати, сходити в долину, попри якісь колючі драти! Віщій був це сон...

— Олесь! Та ти бува не здурів?! — хтось крикнув.

— На жаль, ні! Хоч волів би здуріти! — відповів.

— Тааак! — хтось сумно потакнув.

По короткій хвилині очманіння, життя бере перевагу. Народ заметушився. Один вилітає на коридор, інший пакується, ще інший випитується. Врешті — усі висипаються на коридор. Кожен хоче тішитись, що прийшла воля, але кожен вичуває, що далі звязаний, що треба з цих мурів утікати, щоб нас не застали тут большевики. Прийшли до нас до келії співязні Німці. Питаюсь знайомого мені Дреслера:

— Що ж ти на це?

— Я? То воно й для мене, мов грім із ясного неба! Те, що я знав досі, то Галичина мала бути в межах Німеччини, — відповів.

Вийшов і я на коридор. Усі келії відчинені, всюди горить світло, всюди тіснота і запах поту людського натовпу. В одній келії Німців — гамір, лоскіт, глухі удари, придушений крик, голоси. Йду туди — бють, масакрують, топчуть, неначе людину.

— Що це таке діється? — змоторошніло питаюсь.

— Конфідента й провокатора...

Я не дослухав і відійшов: справді, не була це людина, там під закаблуками людей.

Настирливо думка до мозку стукала: що ж далі? та ж дій! міркуй! ворушись! — А в серці млоїло, все довкола було нудне. Темрява й сморід, які були щойно в Чорткові, вже відчувались і в Станиславові. Та й усі, яюсь безладно, глухо позираючи, вештались темними коридорами.

При вихідних на подвіря дверях іще стояла стійка „народної оборони”.

— Гдзє хце пан ісьць? Не вольно! — сперечала стійка одному з наших.

— Дурню! Кидай геть від себе оте коромисло, бо як ті гримну, то лиш вевкнеш!

За кілька хвилин, збагнувши врешті положення, не було вже стійки — втекла.

Ми в тюрмі були ніби панами положення. Всі цуцики, ключники, начальник тюрми вештались поміж нас. Але в нікого — дослівно в нікого! — не прокинувся дух помсти. Те почування було нам тепер зовсім чуже. І то не тільки інтелігенти не мали цього почування, але й селяни і робітники й не думали про ніяку помсту.

Коротко порадилися ми — Корнило Ващук, Я. Дуда, О. Ясеницький — треба вже таки виходити з тюрми, хай і серед ночі. Бо й той тупіт коней і людей на вулицях міста, і та темрява, яку згустив іще дощ, що його від половини серпня не було, — усе те не виключало нападу Поляків на тюрму. А врешті — й большевиків треба було вже на добре остерігатись. І постановили ми: Ясеницький і Дуда, як станиславівці, перекинуться у місто на стежу й принесуть нам вістку — можна вже виходити з тюрми чи ждати світанку?

Заки ці два приятелі вернулися зі стежі, ми витягнули з шафи всі наші харчові запаси, щоб на всіх наших співтоваришів по келії поділити: багато було таких, що було їм далеко до дому, а мусіли йти пішки. Та ніхто до паю не спішився — кожен узяв по куску цукру, шоколяди; багато хліба й понад три кіля масла, — якого ми нащадили на „чорну годину”, з одержаних подарунків від приятелів і родини, — ми в тюрмі так і залишили. Ніхто за їду й не думав: бо наближалось Завтра, гидке, млосне, воно давило душу і серце та й шлунок перло.

Треба було йти по наші речі, по документи, що були в канцелярії тюрми в депозиті. Я вийшов на темне, під хмарним небом, подвіря. В темряві бовдурів високий бльок головного будинку тюрми. По подвірю швякали кроки людей: це наші й Німці оглядали ще, на всякий випадок, мури, в яким місці — якби ще тра-

пився якийсь напад на тюрму — вигідно було б утікати. Дехто збирав докупи каміння — для оборони.

А в той час у головнім бльоку, на вікнах чи пак на ґратах позачіпались наші, вже давніше й на довше засуджені політичні в'язні й вели переклики-розмови. З самого горішнього поверху я почув той м'який, добрий голос, молоді гiмназистки Люби Костецької:

— Ти, — тут назвала вона імя мужчини, якого я не памятаю вже, — що там робиш тепер? . .

— Лежу! — з келії у глибину ночі понісся голос.

— В таку велику хвилину ти можеш влезати?! — зворушеним і докірливим голосом здивовано промовила Люба.

Ще якісь голоси-переклики лунали з вікна до вікна. Це робило несамовите вражіння! Усі вікна в цій густій темряві говорили, жили своїм життям. Це ті наші невідомі борці за волю розмовляли. Вони, в ту хвилину, ще не знали сердеги тієї макабричної вістки, що Москва іде на решту нашої Землі. Тому й щасливі були їх переклики.

В канцелярії тюрми натовп, глітно. Пропхатись тут — нема мови. Гамір, крик, метушня. Сюди й туди ганяє начальник тюрми і його заступник. Довідаюсь, що в Станиславові наші чолові громадяни, одержавши вістку, що сьогодні, 17 вересня, коло години 4-ої попол., утікла вже решта польського уряду, удалась під проводом д-ра Івана Волянського до начальника тюрми з домаганням — відчинити зараз тюрму й випустити всіх наших політичних в'язнів. Начальник довго опирався, але під напором наполегливості д-ра І. Волянського й інших представників цієї делегації, уступив. І тоді покликали з тюрми Михайла Кушніра, який там відбував кару, і Олесе Ясеницького від Українців, і так створили комітет випущення політичних в'язнів на волю. Проте, начальник іще випросив: щоб не викликати в тюрмі бунту криміналістів-злочинців,

то політичних в'язнів, що їх заарештовано перед вибухом цієї війни, і тих політичних, що були засуджені ще до війни й деякі вже по кілька років сиділи в тюрмі, він випустить із тюрми ранесенько. На цьому й погодилися, і тоді нам відчинили келії.

Якось о. В. Галій пішов поміж столи поза перегороду в канцелярії — він, як „писар”, мав туди доступ! — і вибрав мій депозит: „вічне” перо, документи й олівець. Щасливий, що маю документи в руках, іду до виходу. На порозі зустрічаюся із начальником тюрми, з яким я досі не говорив ні одного слова. Під час кожної, його чи іншого тюремного достойника, візити до нашої келії, я стояв позаду всіх і слухав їх розмови.

Тепер начальник підійшов до мене, наставив руку й по-польськи сказав:

— Ну, бажаю всього найкращого! Всі ви мали бути вивезені до Картузької Берези, але Німці так швидко поступали, що не було вже куди везти вас. Пане редакторе, я зовсім щиро поручаюся тепер вашій ласкавій пам'яті! От, часи!..

Дуже добре я розумів його душевний стан. Жалю до нього ніхто з нас не чув і не мав, бо він був звичайний державний цуцик, який мусів виконувати свої обов'язки. Що він інколи ті обов'язки дещо натягав — то це ж характер служби того вимагав. Я сухо відповів йому:

— Пане начальнику! Для нас, Українців, нічого не змінється... А для вас є вихід — щезнути!..

На коридорі я зустрів знайому Німку.

— О, — окликнула вона, — то й ви в Станиславіві відсиділи війну? Я була певна, що вас посадять, але десь у Львові!..

Підійшли до мене й інші знайомі пані й панни Українки. Раділи, що Польща впала, але кожне думало й говорило: як вирватись із большевицьких тенет? Деякі пані й панни пішли зі мною до нашого

крила будинку й увійшли до келії. Почастували ми їх хлібом із маслом. Вони дивувались, як то вміло ми господарили, що маємо такі запаси харчів. Порозсідалились усі по ліжках, по лавчинах і райдикали. Це все робило дивне вражіння: в тюрмі, в одній келії чоловіки й жінки разом! На мене це робило вражіння якоїсь глухої, закуреної залізничної стації, де всі ми сидимо і ждемо на поїзд. Пригнався і заступник начальника тюрми і став делікатно просити:

— Панове! Та ж це неможливо, щоб тут перебували пані!..

— Хіба ми кримінальники? Чи жінок не бачили? — обурювалися всі зі сміхом.

— А це ж моя жінка! Не буде вона тут, то я йду до її келії! — спокійно запротестував учитель Білик.

Заступник начальника відійшов, а ми всі далі гуртили й ждали ранку.

Млість, що пхалась до горла, не покидала мене. Час до часу я зривався і нервово ходив по темному коридорі. Не переставав думати над положенням і важко було щось путнього придумати. До мене підходив то Івась Турчманович і радив утікати з ним на село біля Войнилова, де його батько був парохом; то о. В. Галій радив іти з ним до нього, до Городка Ягайлонського. У голові моїй гонили думки, як шалені.

Десь по 12-ій годині вночі вернувся з розвідки Я. Дуда і сказав:

— Панове! Виходити з тюрми тепер, це великий ризик. Переходити тепер містом людям, що на виду змучені, неголені, з клуночками, — може бути лихо. Зважте, що польське військо малими гуртами далі ще відступає на Делятин; я думаю, що краще ждати дня, бо тоді вже вільно цивільному населенню ходити. Як хтось хоче ризкувати, то це справа особиста. — По хвилині Дуда додав: — Ще одно хочу вам сказати. Панове! Я бачив прикру картину, як у теміннях ночі

попід парканами польські старшини скидали військові однострої і вдягали на себе цивільний одяг. Правда, це Поляки, але воно прикро! . .

Я далі нервовою ходою міряв довгий коридор. Народ вештається безупинно. Дехто, нишком, поодинок, ті, що живуть недалеко Станиславова, щезають із тюрми. Якби не те, що ніч, то й я чкурнув би, бо ждати ранку стає непевно: якийсь мародерський відділ вояків чи банда стршельців може напасти на тюрму . . .

Темрявна ніч тяглась поволі, ліниво, німо. Народ волочився по подвір'ю, по канцелярії тюрми, де ще видавали депозит.

Врешті, замолочили простори — надходив світанок. На темному небі ще блимали зорі, що на сході стали бліднути. Почали збиратися гурти: калушці, войнилівці, солотвинці, богородчанці, галичанці, дялятинці. Також і Німці стали гуртуватись і приставати до наших гуртів. Забирали клуночки, покривала тощо. Непомітно й небо блідло; вже й обличчя людей можна було бачити — всі бліді, схвильовані, непевні виразом. На подвір'ї стояли в збірці гурти і — люди прощались, обіймались, братерськими поцілуями мінялись. Щохвилини: всього найкращого! оставайтесь здорові! щаслива дорога! — лунало на подвір'ї тюрми.

Хтось кинув вістку: ні начальника тюрми, ні його заступника, ні старших ключників уже нема. А з головного будинку ніхто ще не випустив наших в'язнів. Це було справді трагічне. Небо на сході займалося, вже надходив день, а з ним і непевність для тих, що були ще замкнені. Я не виходив іще за браму: ждав, може буду потрібний і таки хотів діждатись розв'язки цієї справи — виходу решти наших політичних в'язнів. Декілька наших — хто, не пригадую собі докладно, але були між ними Михайло Кушнір і Олесь Ясеницький — кинулись сюди-туди за рештою ключників і тюремних урядовців. За кілька хвилин наші

політичні з головного корпусу стали виходити. Степан Волинець, редактор, мій приятель іще з УСС, як стріла, чмихнув повз мене, не відповівши й на моє „Стефку! Дай, Боже, витримати!” І його нерви з наближенням большевиків були в найвищій напрузі.

Вийшов і я через головну браму на вулицю. На одну мить заволоділо мною те почуття безрадности, що опановує кожного, хто з тюрми виходить. На вулиці була тиша, висіли ранні, осінні мряки, з-за яких десь далеко пробивалось рожеве, раннє небо. Я звернув праворуч до вулиці Голуховського. Дійшовши до рогу, зирнув угору і в долину по цій вулиці — не було нікого. За мною почулися кроки — це знову хтось тюрму покинув. Я подався в напрямі вулиці Монушка.

Іду. Весь зарослий. Чую втому й нерви. Несу клуночок — светер, рушник, сорочка, мило, щітки. Іду крадькома попід тин. Іздалеку, передімною, у мряці чую різкі кроки. Не знаю — зайти в якесь подвір'я чи далі йти? З мряки виринає постать вояка: високий, худощавий старшина польської армії, а за ним його чур з клунками. Старшина йде серединою вулиці. І я йду кроком певним, зрівноваженим. Зрівнююсь із старшиною. Він глибоко внув голову до землі, дивиться собі в ноги, постать аж похилилася. В правій руці тримав револьвер і якимось зрезигновано й бездушно махав ним до кроку. Ні разу, рівняючись зі мною, не кинув поглядом довкола себе — не чув нічого, не бачив, може й глузд утратив.

Ми розминулись. Я ще оглянувся за ним. Іще довго в ранніх туманах чув я ці різкі, розбиті кроки цього польського старшини, як вони розпливались разом із його глибоко похиленою, зламаною, з револьвером у безрадній руці силуеткою.

Важко, сумно серед густих туманів сходило сонце.

ДРУГА ЧАСТИНА

І хтось гряде... не люд, а звір
в багрянім сяйві революцій.
Мов шерсть нечесана, руда,
широка Маркса борода
лопоче прапором над нами.

Юрій Клен: Попіл Імперій.

Нашестя Москви на західні землі України

Зійшло сонце.

Такий блідастий світ від нього став, що душу огорнув іще більший смуток.

З вулиці Голуховського я звернув ліворуч на вул. Монюшки. Ще до хати моїх приятелів не дійшов я, як із вікна їх хати тихо і безслідно замахала рука доброї, привітної, працьовитої і гостинної пані. Помах людської руки, вияв серця у такий понурий, московський час приносили полегшу для душі і серця. Дійшовши до дверей кам'яниці, у якій ця незвичайно гарна й чесна родина жила, побачив я їх сина, що відімкнув браму і стояв на порозі несміливо-усміхнений, оглядаючи мене.

Привітались. У хаті вже, чи ще, ніхто не спав, бо й спати було важко: в повітрі висів важкий подих азійського сходу. Привівши себе до ладу, я сів і разом із господарями поснідав. Розмова велась про події, що проминули, про події, що наближались. Нікуди я з хати, цей 18 вересня, не виходив.

Прийшла ніч — ми майже не спали, а наслухували. Всяке, всюди і завсіди, інтеррегнум для спокійних мешканців є небезпечне. А вже з вечора, 18 ве-

ресня, почалась у місті безладна стрілянина, яка безперервно тривала всю ніч.

День 19 вересня 1939 року я далі у Станиславові в моїх приятелів. Ранок був осінньо-мрячний. Опалевим промінням пробивалось сонце з-поза туманів. Тут-там ще падають стріли; стріляє до себе міліція українська, польська і большевицька. Є убиті й ранені. На магістраті має червоний прапор, а на мурах міста пишасться приязний заклик до населення, який звіщає прихід большевиків. Цей заклик підписав якийсь Котлярчик. Один із наших молодих лізе на ратуш і зриває червоний прапор: за це міліціонер неукраїнського походження застрелив його.

В кожному клаптику неба, сонця, повітря, як вигар, ваготить і гнете мара.

Коло години 9.30 ранку большевицька стежа в середині міста.

Мої нерви вже в такому напруженні, що я стаю зовсім спокійний. Заходжу до о. Ів. Горняткевича, з яким я дуже приязно жив, але не застаю його в хаті. У нього на ганку невеличка ікона Пресвятої Богородиці. Здіймаю до Неї очі: Керуй моїми стопами, як досі керувала!..

Щоб зовсім нерви відпружити — йду в місто. На вул. Собеського великий рух. Біля нової пошти в подвір'ю зібрались польські поштовики; стоять вони на брамі. З вул. Сапіжинської наближається відділ червоноармійців із легким кулеметом. Один із них ставить кулемета навпроти поштової брами на хіднику й лягає біля нього, а старшина з декількома „бойцями” підходить до брами і кричить:

— Брасай ружйо!

Розуміється, ніхто зброї не кидав, бо не мав, а все це заносило звичайною фарсою. Пошта — здалась!

Иду далі в місто. Юрба зростає, переважно Поляки й Жиди, бо ж це населення по містах Галичини було

в перевазі. Їдуть авта, танки й моторизовані гармати. Їх ця юрба зупиняє; кидаються обіймати червоноармійців, кидають на них квітами, виголошують привіти — по-польськи, по-московськи й по-жидівськи. Відповідають „ромбовані” політруки по-українськи: червона армія прийшла визволити трудящий люд Західньої України! — Юрба підносить затиснені кулаки, дехто лізе на авта, на танки, на гармати, всі з червоними прапорами, а на них шабьонові написи, переважно в польській і жидівській мовах, і їдуть через місто шляхом, що на Галич, бо московська армія туди посувалась.

Здибаю Я. Дуду і Заславського. Питаю за новинами. Питаюся — коли й куди втікають?

— О, ми мусимо бути готові! І ти не втікай. Накази ось-ось надійдуть! — з запалом відповідає Заславський.

З серцем, мов із каменем, ходжу головними вулицями Станиславова. Уважно приглядаюся військовим частинам, що пересуваються: усе на автах, усе змоторизоване, коні й ті на автах по чотири. Важко сопучи, трактори тягнуть важкі гармати. Зауважую велику неповоротність, незручність на випадок, — під час фронткових операцій, — пересування такої гармати з місця на місце, на непевному, мокрому ґрунті. Самі вояки — худі, деяким просто позападались лица, а деяким, наче сірим мохом поросло лице; неголені, втомлені; кожен четвертий-пятий, хоч молоді, похилені, як старики; очі без життя, а в них, наче закована, залякана думка скривається; на обличчях сіра, неприступна мовчанка, що знає страх. Вичувається, що в армії діє не дисципліна, а терор. Сюди й туди, дуже діловито, якомсь по-яничарськи, швидко вештаються комісари, політруки, пики з рисами холодної кровожадности. Ці війська безупинно сунуть на захід.

Три дні приглядався я цій червоній армії і прийшов до висновку: це та ніколи незмінна Азія, за яку Москва зовсім природньо — горда; залякана, стероризована Азія, яка напевно й за Івана IV така ж була, тільки тепер ця дич... змоторизована. І суне на решту наших земель, на Захід лише на те, щоб Європу сплюндрувати з усіх її вартостей, ціннощів і, непоправними та ще й розбитими азіятами, вернутись на свій Схід.

Українці м. Станиславова з-приводу большевицького нашестя вдають зрівноважених, холоднокровних. Але в усіх на обличчях малюється ляк і розгублення. Привітати большевиків при їх вступленні до міста і то їм не вдалося, — себто тим, хто „повинен” був привітати! — бо не допустили й випхали їх ті, що хотіли бути близьенько „визволителів”, ті, що, мов комашня, випхались на авта, на гармати, на танки. Те населення, що творило більшість по наших містах, безлічно тріюмфувало: все, що сталось, ціле це „визволення” — лише для них і задля них.

В іншому місці, на вул. 3-го Мая, снуючись нога за ногою, почув я такий фрагмент розмови:

— Що ти мувіш? Бендов учиць в школах обцих ензикуф теж?..

— Ну, певне! Російські, французські, ангельські, польські.

— А українські бендзе викладови?..

— Чись ти зварйовала? Цось такєго плецеш!..

На всіх домах повівають вузенькі смуги червоних прапорів: друга половина, віддерта біла, з польських прапорів.

День 20 вересня був визначний тим, що Данціг вітав у себе Гітлера, який із цієї нагоди виголосив, як звичайно в нього, шорстку промову. Між іншим говорив, що головна виновниця цієї війни, це Англія; висміяв усіх міністрів Англії — Ідена, Купера, Саймона, назвав безхарактерними й дурними. Щодо війни

з Польщею, то він не сподівався, що йому піде так легко; перед ним лежать часописи, з яких він вичитав, що польське командування розмірковувало плян, де б то краще розбити німецькі війська — над Одрою чи над Ельбою; що один маршал хотів маршувати на Берлін; що польський вояк був знаменитий, підстаршинський склад дуже добрий і робив, що лише міг під час боїв, щоб устоятись; старшини неінтелігентні, начальна команда нижче всякої критики „унд організаціон вар польніше!“ — Було ясно, що вся ця промова щодо польської армії була насичена моментами тактичними.

У Станиславові большевики стали переводити реєстрацію усіх мужчин по званням.

Коло полудня, 21 вересня, на хвилину зайшов я до палати єпископа Кир Григорія Хомишина. Зголосився у о. канцлера і зараз же був прийнятий. Владика був дещо пригноблений, проте, духом спокійний і справді зрівноважений. Розмова його була, як звичайно в нього, ясна, рішуча. Розмовляли ми на актуальні теми і про тюрму, як нам було в тюрмі, як давали собі раду тощо. Кінчаючи мої прощальні відвідини, я сказав:

— Бог його знає, що ще станеться! Я дуже радий, що, хоч у сумний час, іще трапилась нагода бути мені у Вас, Ваша Ексцеленціє. Бо хочу ще раз, і особисто, подякувати Вам, Ваша Ексцеленціє, за Ваше добре серце для мене, за Вашу поміч для мене в перших двох роках моїх студій в Італії. А Ваша поміч на початках була щасливою основою тих моїх студій. Тепер прошу Вашого благословення на непевну дорогу: я таки буду втікати на Захід.

Старенький Владика, мяко зробивши рукою знак хреста, сказав:

— Та що там минуле згадувати! Врешті й мені було приємно піти вам у ваших студіях назустріч.

І я, одержавши благословення Владики, поцілувавши його добру руку, з дивно добрим почуванням у серці відійшов.

Потім зайшов я ще до Преосвящ. Івана Лятишевського. Цей Владика, через судового радника Барановського, повідомив мене, що є okazія дістатись до Львова. Преосвященний Іван прийняв мене щиро й дружньо. Розмова наша зійшла на актуальні теми. Між іншим сказав тоді Владика, що це лише початок великих подій, які матимуть характер катаклізму. Був він дещо схвильований, але приготований на всякі й найважчі несподіванки. Мої відвідини в преосвящ. Івана Лятишевського тривали понад одну годину.

На вулиці Собеського зустрів я мого знайомого Романа Лаврука. Він, як і всі ми, був розгублений. Запросив мене до Гавбенштока на снідання. Крім ковбаси й гуляшу, більше нічого в цій, колись такій вибагливій реставрації не було. Майже рівночасно з нами увійшли до реставрації двох молодих червоноармійських старшин. Худі — шкура й кості. Питаються — що б тут можна дістати їсти. Говорять по-московськи. Вибрали й вони гуляш. Один із цих старшин сказав принашкло до кельнера:

— Паскарєє! Паскарєє! . . .

Кельнер, вибалушивши очі, нічого не зрозумів.

— Швидше дайте їм дещо зісти! — пояснив я.

Незабаром кельнер приніс, поза чергою, їм гуляш і поставив перед ними. Той самий старшина, що принаглявав кельнера, звернувся до нього:

— Папробуй-ка ти сперва!

І пальцем показав на тарілку з гуляшем.

Кельнер, не розуміючи, знову повернув голову до мене.

— Спершу, почніть їсти ви, каже вам червоноармієць! — переказую кельнерові.

Кельнер із неймовірністю повів очима по нас обидвох, але почав їсти. Старшина, зараз по першій ложці кельнера, відняв у нього ложку й вилка і, з своїм товаришем, лакомо стали їсти поданий їм гуляш.

Ми, поснідавши, вийшли надвір. Лаврук спитав мене:

— Не треба вам дещо гроша?

— Правду кажучи, треба! В кишені маю усього два польські гроші!

— Масте тут сто злотих!

— О, вистачає половина з того!..

— Як вибираєтесь у дорогу, то раджу вам брати й сотку.

Взяв я ту сотку, подякувавши. А в наступних днях був я ще більше, як вдячний, доброму Р. Лаврукові.

Попрощавшись із Р. Лавруком, я пішов по вул. Голуховського. Побачив тут мого приятеля Стефка Слюсарчука, який на привіт відповів півголосом:

— Вже зачали... Заславський, молодший Ясеницький і Лемехівна вже заарештовані... Чого ти тут крутишся?..

Востаннє у наших горах

З залізничної стації несеться шипіння і свист поїздів, чи пак паровозів. Іду туди — довідатись, чи є які поїзди і в яким напрямку, бо таки хочу поїхати в гори, до Каменя Довбуша: може бодай дещо з моїх речей урятувалось. На стації Станиславів повно полонених польських вояків. Крик, гамір, метушня. Бачу цілий парк польської артилерії, здається, 12 цм., новісінькі й зовсім неуживані гармати. Стація не знищена, лише до ґрунту пограбована.

В год. 3-ій пополудні іду першим поїздом на Ворохту. Надворі півхмарна погода. В далині синіють гори. Перед мостом на Бистриці, перед Хриплином, поїзд стримує їзду. Причілок залізничного моста по правому березі Бистриці знищила німецька бомба.

Сліди бомб у воді, на березі. Площа рейок перед будинком стації Хриплин дощентно перевернена бомбами. Сам будинок стоїть, хоч його тривалість сумнівна. Всі мешкальні людські будинки біля стації зруйновані. Наш поїзд повний людської збиранини, переважають гуцули і делятинські та микуличинські Жиди. У вагонах брудна і густа задуха. Стою при вікні й оглядаю сліди німецьких бомбувань. Останні сліди бомб іще видно в Братківцях. На всіх стаціях по цій залізничій лінії Станиславів—Ворохта стоять зелено замасковані цистерни бензини. Коло 5-ої години пополудні поїзд прибув на стацію Камінь Довбуша.

Сонце сіло за горою поза селом Багровець. Гірське повітря настирливо і по-молодечому втискається у легені й сповняє серце дивним спокоєм. Заходжу до віллі Письменників і Журналістів ім. Ів. Франка — замкнена, сторожыха втекла перед боєм до Делятина. Пустка, тиша. Вітер скидає червоно-золотавий лист із яворів, похитує смереками. Який контраст до бурхливого життя у світі!

По хвилині надуми постановив я піти до сусідської віллі і дістати деякі інформації: може сторожыха лишила ключі в когось із сусідів? На веранді банкової віллі сиділи наші сусіди Мікули, З. Кшеміцька і Садлінська.

— О, кого ми бачимо! — майже закричала пані Кшеміцька.

Стали вони наполегливо запрошувати до себе, на вечерю. Роздумавши, що йти до Ямного і там ночувати мені в когось із селян, може й небезпечно в таку хвилину, я запросини прийняв на вечерю й на нічліг, на який вони рівночасно запрошували мене.

При їді розмовляли ми на теми останніх подій. Було їм жаль їхнього „паньства”, тобто — польської держави, але явно переді мною, що вийшов із польської тюрми, того не виявляли; а я їм і не співчував,

і не дразнив їх у їхній хаті та ще й під постійним патетичним криком-акомпаньяментом Старжинського з Варшави, яка ще боронилась перед Німцями, оточена. Хоч, думаю, щиро притакували мені, що така Польща, з такими ладами не могла втриматись.

Ранок 23 вересня 1939 р. був холодний, осінній, туманний. З-за туманів пробивалось сонце. Я встав із ліжка й жадібно кинув очима по зелених верхах, я радів ними, тішився. Швидко одягнувся й пішов на річку Прут. Над нею я стільки років милувався сонцем, стільки перемріяв мрій, купаючи їх, як найцінніші перли в струмах цієї ясноокої річки; над нею я стільки соняшного щастя пережив, а все те щастя було закосичене в шуми її. Пішов я під скелю, у заглибину, роздягнувся і шугнув у прозорі, ясні, чисті, холодні струми Прута. А з Ямного руслом річки зазірало сонце.

Під час снідання я довідався, що просили мене на нічліг тому, що . . . боялись нападу на них наших гуцулів. Я на це нічого не сказав, але ще раз ствердив життєві правди: людина людини боїться! Я боявся іти спати до Ямного, до гуцулів, Німчуків Миколи й Івана та Анночки, бо там большевицькі посіпаки могли зацікавитись мною, а тут, мої сусіди в Камені Довбуша, боялись нападу на них гуцулів, від яких я мав би був їх оборонити. Чи ж не смішно? Але, не свідомо людина людині в пригоді стає.

По сніданні пішов я у село Ямне. Навпроти стації Камінь Довбуша, на шляху, побачив польський знищений танк. Деяко далі, обабіч дороги на Ямне, лежали перевернені танки, вантажні й особові авта; біля каменя інж. Кратера, що збудував гостинець Делятин-Борохта, купа попелища — тут палили гроші й документи. Сюди відступала велика частина польської армії. Відступаючи, ця кольона мала ще таку пригоду — притаманну для польської сенькевичівщини. Коли

чоло кольони було вже на Гориші, — в дорозі на Ворохту, — тоді на середину шляху вибігла з хати жінка команданта КОП-у в Делятині і, загородивши дорогу, стала кричати:

— Ганьбон ест, ажеби польска армія так уцекала! Не пуйдзецє далей, хиба в леб себе пальнен!

Розуміється, армія й далі утікала, а „валечна” Полька стрілялась і не думала! Велика кольона польського війська лежала постоем при дорозі в Камені Довбуша і — 20 вересня — не хотіла дальше відступати. Тоді командант цієї кольони нишком вислав кількох довірених йому вояків на схили гори Остра, що навпроти стації Камінь Довбуш, щоб вони відтіля дали декілька стрілів. Ці так і зробили — успіх нечуваний: кольона з поспіхом стала відступати. Проте, знайшлись сміливіші польські вояки і кинулись у сторону стрілів, бо в мить хтось кинув вістку, що це диверсанти. Хто зна, як і чим був би скінчився для Ямного цей „стратегічний” помисл команданта кольони, але, признати справедливо, трапило на сумлінного „некресо-вьяка” і він, цей командант кольони, стримав сміливців, що вже одні перли в село Ямне шукати диверсантів, а інші в напрямку, звідки посипались стріли.

По дорозі до Ямного зустрічаю Івана з Березова, що кожне літо доставляв для наших літників у горах сир, масло і яйця. Побачивши мене, кликнув:

— Ой, пане! Тішусь, що бачу вас! Десь гірко в криміналі було?

І, сидючи на фірі, став оповідати про останні хвилини Польщі у їх селі. А під кінець оповідання таке сказав:

— Ой, стогнали ж, як конали!..

Іду дальше. При вході до села Ямного, біля громадського уряду, бачу велику через дорогу тріюмфальну браму, всю прикрашену в зелень, у синьожовті бинди, такі ж прапорці, а нагорі посередині чер-

воний прапор і під ним напис: Вітайте нам! На фіртці і на ганку громадського уряду стоять гуцули, переважно молоді, усі з крісами, а до лівого боку сардаку причеплені довгі синьо-жовті бинди, що грають у вітрі. Побачивши мене, раді й усміхнені, з простягненими до привіту руками, вийшли на дорогу. І у формі гуцульській, патетичній, засипають мене питаннями на біжучі теми. З усміхом придивляюся сяйливим нашим кольорам на тріумфальній брамі, на сардаках моїх співбесідників і обережно та оминливо відповідаю, як могу, на їхні питання.

Іду даліше, в село. Бачу, тут, там, польські поліційні цуцики вештаються, дещо зніяковілі, але безбоязкі, бо напевно відчують, що й вони придадуться новій владі своєю протиукраїнською роботою. Живі й дужі проходять і кивають до мене привітно головою, польський учитель Н. Н., старий громадський писар Обст, зайда Вержбіцький, що ходив польським диверсантом у Карпатську Україну в січні-лютому 1939 року, лісничий Бучинський. Бачу й „поклосє” незабутньої діяльності отого нещасника — хай йому Бог простить! — негідної пам'яті ксьондза Мйодоньского, а саме „голову загородової шляхти” на Ямне зайду Яцковського. Гуцул м'який, він немстивий, його філософія така, що кожен за свої діла перед Богом відповість!

Зайшов я до Німчуків, що жили при дорозі, на „Осаді”. Анночка в хаті оповідала мені, як то в четвер, 21 вересня, входили большевики до села, як селяни вітали їх, квітами засипаючи. Як сипались промови про визволення з-під польського ярма. Мавши повне довіря до Анночки, я спитався:

— Ну, а на ті синьо-жовті наші кольори нічого не казали товариші?

— Та нічогосінько не казали! . .

Далі, в ході розмови, Анночка подає мені ще одну новину.

— А чи знаєте, що стриків Василько служив дощиком для польської поліції?

Цією новиною я був таки добре заскочений.

— Ая, ая! Хотів утікати разом із Сьлівою, але стрик, ніби його тато, привязав його до ноги постелі і він так і дотепер привязаний. І дуже бив його стрик. Можемо піти подивитись на Василька.

Всього у житті можна сподіватись, але того, щоб цього дванадцятилітнього хлопчину, що в зшитках писав для гуцулів патріотичні промови, що до сліз зворушувався на саму згадку про Катрю Зарицьку, — яку за вбивство Перацького польський суд засудив на п'ять років тюрми, — що часто приходив цей Василько до мене по всякі книжечки історичного змісту, що я їх привозив йому, — цього малолітнього хлопчину перекупив Сьліва, то я таки не сподівався, щоб польська влада й дітям душу, характер ломала.

Час до часу дорогою промайне авто — це їздять нові достойники влади по своїм районі. Покищо, це таки наші добрі старі вояки... організують місцеву владу. Від них довідуюсь, що від Надвірної до Делятина ні одного червоноармійця немає. Але... „очі" є!

По яких трьох годинах моєї гостини в Ямному, вертаюся до Каменя Довбуша. Коло громадського уряду тріумфальна брама вже обдерта з національних українських окрас. Гуцули, вже без синьо-жовтих бинд, посоловілі, якось несміливо розказують мені:

— Майже три дні висіли ці наші бинди українські. Аж, адіт, теперички надіхало авто з якимись шварготливими міліціантами, що, мой, скричили на нас: „Ренце догури! Контрреволюція! Зерваць те буржуйське шмати!" Пане! Це мой щос неясно?

— О! Ще не одно виясниться вам! — відповів я, майже не затримуючись на ходу.

— Пане! Лишайтеся із нами. Дивіться, у нас нема голови! — каже до мене один молодий гуцул.

— Гм, моя голова замала до такого уряду! Врешті, ви тим не журіться, за день-два вам поставлять такого голову, що гай-гай! — оминаюче відповів я.

Попрощався я з селянами. Зі мною пішов мій приятель ще із УСС-ів, із сотні Романа Сушка, Г. П. Я з простої цікавості поспитав його, газду, чому це не беруться до керми селом місцеві газди, лише молодики, а то й гірше — сільська голота. На це він відповів:

— Бо ніхто цій Україні не вірить! . .

Вернувшись до Каменя Довбуша, довідався я у п. Мікулі, що є нагода дістатись до Делятина автом знайомого, який приїхав до Мікулі у відвідини. З нагоди я скористав, і за пів години був у Делятині. Тут зайшов до моїх приятелів Лагодинських: у них бо були мої речі, які вони забрали в п. С. Кшеміцької.

Невеличке місто Делятин жило досить приспішеним темпом „нового” життя. Гуцули прибували з околиць, щоб на очі подивитись на цю нову владу-„визвольницьку”. Я зайшов до магістрату, де урядували мої приятелі К. В. і Г. Г. Знав я, чи пак здогадувався, що обидва вони вхопились „влади”, як засобу на деякий час рятувати своє існування. Правда, це, психологічно, „спускайтеся, куме, на дно”; це все одно що самому засувати петлю на свою шию. Застав я їх при роботі, були пригноблені, душевно розбиті, хоч „сторонам” не показували свого морального стану. Розказав мені В. таке:

— Прийшов до мене, до хати, старшина ГПУ і у формі приступній і ясній сказав: „Ви є начальником міліції на всю долину Пруту, від Делятина по Ворохту. Як дістанете наказ когось арештувати чи й розстріляти, то хто б це не був, під загрозою вашого життя, ви наказ виконайте!”

В Делятині найвища влада: д-р Бергер, голова ревкому, Н. В. начальник міліції, Г. Г. начальник міліції лише на Гориш. Був я двічі в будинку делятинського магістрату, де містилася ця головна управа міста й околиці. Там було повно народу, метушня, гамір. І ось, що характеристичного побачив я там: коло К. В. й коло його брата, що урядовав у сусідній кімнаті, невідступно сиділо по одному „довіреному”, які постійно прислухувалися розмовам із сторонами, постійно приглядалися урядуванню. Коли приходила якась сторона, тоді цей „наглядач” спершу важно приглядався їй, слухав її справи, а потім перебивав властивому урядовцеві і сам у формі безличній, зухвалій, задавацькій говорив до сторони. Міліція мішана — наші й Жиди.

В Делятині, нижче аптеки, коли я йшов уже догори, до хати приятелів, побачив навпроти себе, на яких двадцять метрів, лісничого з Ямного Бучинського і з ним Довбняка. Коли Бучинський мене задрів — одна мить і він разом із Довбняком скочив у перші сіни якогось дому і там скрився, думаючи, що я його не зауважив. Я перейшов преспокійно попри ті сіни, не заглянувши до них. Але його поведінка була вислідом його страху перед мосю „помстою”, а рівночасно — потвердила його функції за Польщі.

В „Семпер фіделіс!”

На Чесного Хреста в середу 27 вересня, ранком я виїхав до Львова. Залізничу їзду дістав я безплатну від Ревкому в Делятині. Поїзд ущерть заповнений подорожними. В Станиславові, пересідаючи до львівського поїзду, зустрів я мого брата і від нього довідався за мою родину — всі вони цілі й здорові.

По пероні в Станиславові походжають старшини, в синіх, округлих, — як мацюфкі! — з синіми денцями картузах. Де-не-де пересунеться солдат — похи-

лий, худий, запалі щоки, нужденно одягнений, у брудних чоботях і сам брудний. Бачу і советських залізничників: сьак-так одягнені й виглядають не дуже опущено. Бачу й жінку — залізничний урядовець, худа, марна та виснажена.

Наш поїзд, що був переповнений людьми, — на кривлі, на східцях, на буферах, — по п'ятих годинах їзди з Станиславова, прибув на стацію Перзенківку. Тут треба було висідати, бо до головної стації Львів поїзд не доходив. Надворі хмарно, накрапає дощ. Нижче хмар суне дим зі Львова — догоряє воєнне пожараще міста. Людське муравлице, вийшовши з поїзду, розсівається і попри газівню, через смугу „Східніх Ярмарків”, прямує до вулиці Пелчинської. Павільони на майдані „Східніх Ярмарків” понищені гарматними стрільнями. Є й понищені польські літаки. Ближче до міста — у грудях стає усе млісніше. На схилах Цитаделі бачу важкі гармати на становищах, а по них лазить дівора. Іду в напрямку хати моїх приятелів на Пелчинській. З радістю бачу: хата стоїть. Усередині, в сходовій клітці, вирвана частина стіни з вікном. Двері відчиняє приятель, щиро вітаємось, раді, що живемо. Всі вони здорові, трилітня донечка, щебечучи, бігає по кімнатах. Приятель на виду сильно підупав. У розмові довідуюсь від приятеля, що й вони перебули своє чистилище.

— О! Препогані дні мали ми тут під час облоги Львова, від 10 до 22 вересня! — починає приятель. — Поляки двічі вдирались до нашого схову й хотіли нас розстріляти. Вдирається мала ватага бандитів і кричать: „Ренце до гури! Обруціць сен до сьцiani! Ми зараз дами вам Українен!” Але в ту ж мить ізчинилась на вулиці метушня і ті герої вискочили з пивниці на вулицю. Ми не встигли подякувати Богу, що вже відійшли, як за ними вривається до нас до пивниці інша банда, вже вмундурованих польських цивілів-„стршель-

цуф". І кричать, як і перші: „Ми вам тутай справіми Українен! На завше вам сен сї одехце! Ренце до гурі! Обруціць сен до сьцяни!" На наше превелике щастя, — бо так вже хотів Бог, — дозорець камяниці пізнав одного з тих бандитів і, тримаючи руки догори, сказав по-польськи: „Сташек! Та ти зварював? Прецінь знаєш мене. А ці люди тут з політикою не мають нічого спільного!" На це герой: „Ну, а ти що тутай робіш?" — „Аво! Та сторожую!" — дістав відповідь. І той Сташек, діставши ще деякі вияснення, пішов собі з своєю бандою".

Умився я, дещо зївши, пішов у місто. Зустрів знайомого В. Р. Він почав переконувати, що „тікати нема чого, бо совсти за минуле не будуть чіпати". Подивився я на нього, перехрестив його й пішов дальше. Зустрів приятеля Андрія Мудрика. Він оповів, як під час облоги Львова він із дітьми й жінкою пересиділи в хаті й не сходили до схову. — О, то ви відважні! — кажу.

— Гм! Кажеш: відважні! — слово по слову цідить приятель. — Не такі вже відважні, як примушені були бути відважними. І то дуже просто примушені. Всі мешканці в камяниці, де ми живемо, Поляки, і вони не пустили мене з родиною до сховища, а ще й наслали на нас оту лядську солдатеску, що обїдала нас, знущалася над нами і з хати до іншого схоронища з дітьми не випускала.

А жили тоді Мудрики при вул. Шимоновського ч. 10.

Довідуюсь, що управителя української Бурси на Театинській 10, учителя Березовського Поляки арештували. Під час облоги, одного дня, вивели його та інших п'ятох Українців, разом скутих, до розстрілу. Екзекуційний відділ дав сальву — усі звалились. Березовський, очунявши, вже був розкутий і поранений у чоло. Всі інші його друзі недолі — згинули.

Про звірства польського війська над нашим населенням по всьому краю ходять несамовиті й повні жаху вістки. Турчанщина, Миколаївщина, Стрийщина, Дрогобиччина, Синевідсько — це смуги жаху і крові та вогню, що їх несли Поляки. Правда, були й такі випадки. Коли Поляки, в жакхливий спосіб знущаючись, замордували 12 селян у Мразниці, тоді селяни с. Попелі, бачучи, що сидіти тихо, це все одно, що безборонно йти на заріз, повстали проти Поляків і почали їх бити. І краще вийшли на тому.

По багатьох селах, передових наших людей, селян та інтелігентів призначили Поляки на розстріл, на вимордування. Але притиснені двома вогнями, Німцями й Москалями, не встигли цього сатанинського пляну виконати; та й списків не встигли з собою, утікаючи, забрати або їх знищити.

Іду вулицями Львова й приглядаюсь його руїні; правду сказати — не с вона така велика. Найсмішніше: камяні плити на всіх хідниках у середині міста зірвані, бо Поляки будували з них барикади. Яка це була імпотентна думка команди польської армії! При сучасній напірній військовій техніці — така дурна оборона. Найбільше знищена головна стація, можна сказати, що залишився тільки напис „Семпер фіделіс”. Багато знищених домів при вул. Городецькій. Частинно знищені доми при вулицях Пелчинській, Пекарській, Личаківській. При вул. Пілсудського ч. 23 бомба на половину розторожила передній бльок будинку і від 12 вересня до перших днів жовтня були там у пивниці люди — до 64 осіб. Всі, розуміється, згинули. Між ними був і молодий, такий милий, співробітник редакції „Громадського Голосу” Петро Костюк із жінкою, дитиною і тещею. Дуже прикро дивитись, як бомба дощентно розбила церкву св. Духа; лише абсида з головним престолом уціліла, а іконостас, що її заслонює, майже зовсім знищений. Одну гранату дістала

й Волоська церква — в дзвіницю; дістала гранату і Преображенка. Костел Єзуїтів і коло них скарбовий уряд згоріли.

Всі мої знайомі, кого лише зустрів у Львові, похнюплені, приголомшені. В першій хвилині кожен із нас зрадіє, що в цій безсоняшній прірві ще надібає давнього приятеля, знайомого. Зустрів я й голову Т-ва Письменників і Журналістів ім. Ів. Франка, редактора Романа Купчинського. Він, сирота, аж посірів, як і я, з утіхи „визволення”. Сказав мені, що 28 вересня, тобто завтра, о 5-ій попол. ліквідаційне засідання управи нашого товариства, бо зрозуміло, що при цій владі товариство не може існувати.

У книгарні НТШ довідаюся, що за два дні після вступлення большевиків до Львова, червоноармійці і старшини купували багато книжок, переважно журналів, зокрема — видання „Вісника”. Вироблена у них техніка: обкладинку і заголовну сторінку зривають.

На вулиці, у хаті, в душі кожного з нас давить чорна примара. Всюди чути сморід і бруд Москви, той характеристичний сморід і бруд Москви! А зокрема — той моральний бруд, що вбиває душу людини і робить із неї число, робот. Усе наше населення ставиться вороже до большевиків; селяни насміхаються з них у живі очі. Той бруд, та відразу большевиків до мила — либонь зовсім не признають його! — той нужденний одяг, самі говорять і за моральний стан цієї армії. Правда: голод чи пак недоїдання вояка, лиха одежа, це притаманне Сходові! Вже колись давно й Кирове військо переважно недоїдало, не було гідно одягнене, а світ тодішній увесь — здобув Кир таким своїм військом! Але я потішаю себе, що армія Кира була однорасова, а армія Сталіна — „лоскутна”.

На всіх трамваях, що вже почали їздити, висять подоби́зні Йосифа Віссаріоновича Сталіна. Клима Ворошилова, Тимошенка, „командуючого Українським

фронтом", Н. Хруцова, а також важного В. Молотова.

Ранком, 28 вересня, зайшов я до „Віденки", каварні. Там застав багато знайомих і присівся до мистців. Пригадую собі були це: Едвард Козак, Михайло Осінчук, Володимир Ласовський. Один одного міряє, один про одного знає, яким миром мазаний. Осінчук у „питайному" настрої; Ласовський у збиточному настрої; Еко і я у нудкаво-непевному настрої. Такі були наші душі. Михайло Осінчук якось збентежено повідомив нас усіх, що 29 вересня о 10-й год. ранку академік Олександр Корнійчук матиме доповідь для членів АНУМ. Це відбудеться в канцелярії НТШ. Запросив і мене, нечлена, на цю доповідь.

По місті ходять усякі вістки: Москалі не попасуть тут довго; Совети йдуть визволяти Карпатську Україну, Буковину, Басарабію. Перша вістка — сердечне бажання „визволених" галичан; друга — це штука большевицької пропаганди, що й може здійснитись.

На площі Болеслава Пруса натрапляю на Габера, таки біля його ж кам'яниці. Це — Жид, добрий, чесний, побожний, незвичайно сумлінний у всіх проявах свого життя. Пізнав я його, бо жив у нього — винаймав мені кімнату — кожен раз, коли з-за кордону повертався до Львова. Він здивувався, що я ще у Львові.

— Чи ви часами не затратили почуття дійсності? Як то, ви ще тут? — півголосом заговорив до мене, привітавшись, як звичайно, щиро і з добротою серця.

— Маєте рацію! Хвилинами мені здається, що я маю зовсім замакітрєну голову. Я такий душевно пригноблений, що зовсім розгубився!..

— Уважайте, щоб не задовго приходили ви до свідомости небезпеки! — перестеріг мене добрий Габер.

Забивають баки...

Усі редакції „вчорашні" і друкарні — мовчать. У „Ділі" виходить большевицька „Вільна Україна", щоденник для Галичини і Волині, і „Красная Звезда"

для армії. У „Новому Часі” виходить „Червона Україна”, щоденник, також для Галичини і Волині. Польські часописи ще не виходять. Декілька днів пізніше редакція „Вільної України” перенеслась до колишньої жидівської газети „Хвіля”. „Червона Україна” перестала виходити, а зачав виходити в „Новому Векі” „Червони Штандар” для Поляків. У редакційному складі „Вільної України” — самі червоноармійці, а з галичан лише М. Рудницький, Козланюк, Пелехатий і Галан — усі вони сидять в окремії кімнаті. Кожного ранку перед редакцією „Вільної України”, Ринок ч. 10, стоїть декілька десятків людей, що ждуть на випуск газети, яку роздають задармо. Цей часопис із розмахом „разделиває” усю націоналістичну „сволоч” і подає прізвища тих, хто плюгавив сталінську доктрину.

Вересня 28 о год. 5-ій пополудні зійшлося нас либонь із десять членів ТОПЖ-у в одній з кімнат „Прогресу” на ліквідаційні збори нашого товариства. Між іншими, були: Роман Купчинський — голова, Уляна Старосольська, Ліда Бурачинська, Василь Софронів-Левицький, Федір Дудко, Василь Сімович, Юра Шкрумеляк, Роман Сливка, Михайло Матчак і я. Ми, підписавши список приявних на цих зборах членів, зліквідувались. Рівночасно, тут же, в другій сусідній кімнаті Василь Сімович — сміючись у свою симпатичну борідку — поправляв вірша Юрові Шкрумелякові, якого вшкварив він, Юра, до часопису „Вільна Україна”, і в якому виславляв радісне і соняшне життя у „країні рад” під рукою „рідного” Сталіна. Либонь, був це перший вірш із творчости свіжої, що його написав галицький поет у перших днях „визволення”!

І в той час, коли одні наші діячі-письменники починали ламатися, інші почали тоді втікати на Захід. Не можна сказати того, що всі ті, що лишались під Советами, були шуї — ніколи того не можна сказати!

Переважно втікала молодь і старші, а то й старі з родинами. Але лишалися і люди чисті, які знали, чого їм сподіватися від Москви, а не мали моральної — більше ніж фізичної — сили, щоб утекти. Такий сенатор до польського сенату Остап Луцький, поет, культурний, політичний, суспільний і кооперативний діяч, людина великого духа і енергії — він пустився втікати зі Львова на Захід, коли большевики були вже у Львові, але такий був безнадійно душевно зломаний, що не мав і фізичної сили далі втікати. І вернувся до Львова . . .

Та й на Захід не втікали всі чесні та чисті серцем і душею: втікали й усякі спекулянти, які рятували найцінніший скарб — свою шкуру й калитку.

Зробили й усі наші політики промах. Треба було їм — зокрема УНДО — заздалегідь усе пронохати й тікати на Захід, але на той Захід глибокий, аліантський назвм його, і вже послідовно вести свою політику. Але, щиро сказавши, і їх хотілось уже в ті дні осени 1939 року виправдати: чи могли вони знати більше, як польські міністерства, про світові події?

Ранком, 29 вересня, у п'ятницю, в домівці НТШ зішлись члени АНУМ на доповідь Олександра Корнійчука. Усіх нас було до 15 осіб. Пригадую собі, між іншими, були: Михайло Осінчук, Володимир Ласовський, Едвард Козак, Сергій Литвиненко, Микола Голубець, Антін Павлось, Сельський і я.

На чоловічому місці довгого стола розсівся широко і певно товариш академік, а довкола стола якось звязано, несміливо засіли мистці. Я сів навпроти Ол. Корнійчука. Доповідь про мистецький рух і про організацію мистців ув Україні почалась. Сам Ол. Корнійчук — молодий, років під 34, чорнявий, середнього росту, з пристрасними губами, на виду здоровий, гладкий і кремезний: так і видно, що голоду не зазнав і належить до нової аристократії-пявок трудящого на-

роду. Говорив нудно і повторявся. У доповіді вичувалась ота східня, розхлябана балакучість. Освітою робить вражіння — просвітянина, типа дрібноміщанського, сноба. Правдивий „товариш академік”, бо, придивившись йому, важко було б йому в Європі досягнути цього титулу „академік”, „екселенція”. Я шепнув до свого сусіда, щоб, після доповіді, запитав дещо про М. Бойчука та й про інших.

— Товаришу академік! А що там поробляють тепер такі мистці, як Михайло Бойчук, І. Падалка та інші? Будь ласка, розкажіть нам! . .

— Знаєте, товариші, — став Ол. Корнійчук мятися, правда, не довго, — деякі мистці України дали себе втягнути в контрреволюцію. І так, Падалка злигався з А. Хвилею, який, у свою чергу, злигався з шкідливими Радянському Союзові елементами. Хвиля ж, був це німецький барон, який добре навчився української мови, так, що багато публікацій випустив ув українській мові. Його й розстріляно. А Падалка на Соловках, Бойчук же десь на півночі Союзу.

„Товариш академік” скінчив, про дальші вияснення ніхто більше не питався, усі приявні крадькома поглянули одне на одного. Мовляв: непогані перспективи!

У своїй доповіді О. Корнійчук сказав, що всі мистці Західньої України, Поляки й Жиди також, мають зареєструватись в українській організації мистців, яка вже є не АНУМ, а Профспілка Мистців Західньої України. На це хтось із приявних звернув увагу:

— Це, товаришу академік, неможливо перевести в діло, бо нас, українських мистців, є замало, і ми ж самі були зареєстровані в загальній організації польських мистців, де творили меншину.

— Ну, знаєте! — здивувався О. Корнійчук. Хай Поляки і Євреї у вас реєструються, бо ж ви — господарі землі! Бачу, що всі ви залякані, не маєте відваги

й подумати про те, що ви самі стаєте осередком мистецького життя...

Була це сміла, хоч дуже з совєтською пропагандивною програмою логічна відповідь. Правда, нам тоді здавалось це підступом, як не провокацією. Нам, приязним, було ясно: кожен із нас психологічно вичував, що й далі не є господарем на своїй землі, хоч влада прийшла ніби... українська. Тому ніхто й не важився братися за керму життя.

Коло 6-ої години пополудні того ж 29 вересня пішов я до хати моїх приятелів. Настрій у хаті був важкий. Довідаюсь, що брата пані І. покликали до НКВД: ждуть його повороту. Ждемо. Мовчки, понуро ждемо. Він незабаром прийшов. Скинув плащ, капелюх. Сів у фотель.

— Ну?.. — спитався мій приятель, а те „ну” глухо відбилось у наших ушах.

Брат Л. мовчав. Голову з обличчям тримав у долонях. Ми стояли біля нього, як коло якогось самогубця, і так мовчки ждали добрих кілька хвилин. Врешті він промовив:

— Не маю сил говорити сьогодні. Проте, одно скажу: не вільно бути нам легкодушними. Треба втікати. — А по довгій і важкій перерві додав: — На кінці нашої розмови сказали мені: „Ну, ми ще не раз побачимось тут!”

Духовий стан цього молодого, чесного, обовязкового і талановитого старшини штабу нашої армії у 1919 р., перелякав мене зовсім: це вперше я побачив на власні очі людину, — нашу українську ідейну людину, — яка вже була, покищо не довго, в руках московського НКВД.

Відразу і зовсім рішуче став я снувати пляни моєї втечі, про яку досі, зламаний і розбитий, не брався рішуче подумати, бо опановувала мене дивна резигнація. Брав я під увагу і невдачу втечі. Треба було при-

готовити якусь маску. Найперше — всі реєструються по званням, а я ще ніде не зареєстрований. Це ж уже явний саботаж. Зареєструюсь — ще гірше для мене! Проте, іду до Вищого Музичного Інституту ім. М. Лисенка і тут складаю прохання, щоб мене прийняли на вчителя італійської мови. Коли б щось... то я: оце вам моє прохання за працею! Так я й зробив, на що той добряга і жартун Нестор Нижанківський:

— Ги-ги! То думаєш, що ти вже врятований?..

— Несторе! Це лише... .

— Ти думаєш, що з-поза того прохання не видно твого обличчя?..

Шукаю Мирона Коновальця, щоб у його товаристві втікати. Заходжу до нього до хати — його швагер каже мені, що „Мирон на селі, у батька, завтра буде поворітьма”. Постановляю заждати на Мирона.

А зневіра, недовіря людині до людини все більше вкрадається в душу Українців. НКВД переводить арештування діячів УНДО. Вже заарештували: д-ра Івана Німчука, як начального редактора „Діла”, Володимира Целевича, як генерального секретаря УНДО, д-ра Дмитра Левицького, голову УНДО й інших. Арештування провідників УНДО відбувається по всій Галичині.

Тимчасове приміщення, квартиру, знайшов я у проф. Кирила Студинського, який мене й запросив до себе. Цікаве — ця людина, старша віком, що тепер із приходом большевиків стала діяльною, — як професор університету, вчений і політичний діяч, — виявляє багато доброти, серця, любови не лише до своїх приятелів, що тепер живуть у небезпеці, а й до своїх колишніх партійних противників, яким він прощає й забуває всі заподіяні йому колись лиха і прикрощі. Цікаве й те, що він не змінюється й душевно: як і в минулому, в нього у кабінеті на столику стоїть ікона Матері Божої, він далі щиро молиться. У нього почува-

юсь певно. Правда, так інколи мої нерви напружують-ся, що я йду спати, трохи не щонаочі, завсіди до інших приятелів. Хоч проф. К. Студинський запевняв мене, що в нього можу бути певен, я все таки знаю, що перед НКВД ніде нема схоронища.

З краю надходять цікаві вісті. Населення Галичини вороже ставиться до Советів. У Підгаєччині наші селяни, здобувши на Поляках танк, кропили з нього кулеметом по большевиках, які надходили туди 17 вересня. З Галичини цілими хмарами утікають на Захід польські осадники, кольоністи. В Бережанщині, що вже кілька років була зорганізована на військовий лад, — де потайки, перед польською владою, перебував молодий студент Італієць, із Неаполя, Микола Фаріна, що досконало навчився тоді української мови, — селяни проганяють усіх польських селян. За це, як „за знущання над трудящим і мирним польським селянином”, большевики в кількох наших селах зробили масакру нашим селянам. — Рівночасно прибувають і наші в'язні з Картузької Берези. Люди, що я їх знав тому два-три місяці молодими, здоровими, свіжими, — сьогодні з повибиваними зубами, постарілі, посивілі: так їм догодила демократична Польща. Вони розказують справжні страхиття останніх хвилин Польщі. На вулиці Руській натрапляю на Омеляна Матлу.

— О, ви ще тут? Ви не жартуйте — втікайте, бо буде лихо! Ще добре, якби розстріляли, а то знаєте, що НКВД вмів, поки розстріляє! — каже він до мене.

Хоч я вже й приготований до втечі, але слова О. Матли стають для мене негайною спонукою: втікати. Ще раз іду до Мирона Коновальця — він далі на селі. Лихословлю йому й іду до себе на квартиру. Забираю до течки одну пару білизни і дещо хліба та до хліба і виходжу з хати. До доброї душі, п. Людмили Студинської, кажу:

— Довідавсь я, що у Винниках лежить у лічниці

важко поранений мій швагер Емануїл Козловський — іду туди, мушу його відшукати.

Надворі пере дощ. Маємо 3 жовтня, вівторок. По вулицях цілими юрбищами перепливає народ. Декуди переходять відділи советського війська. Населення у Львові збільшилось із нормальних 350,000 до одного мільона: є в цьому числі евакуовані ще польським урядом, себто те польське населення, що втікало від Німців на схід; до цього прибули втікачі польські комуністи; а ще більше є Жидів, що втекли з Німеччини.

Розгублена спроба . . .

Трамваєм доїжджаю до головної залізничної стації. Довідаюсь, що деякі лінії залізниць уже урухомлені майже до нормального вжитку. На перон входить колишнім виходом. Стелі стації, що ще декуди тримаються, опідпирані стовпами. Народу на стації — тьма! Переважно діти й жінки. По всіх тунелях, тут і там, стоять калюжі води, а на сухіших місцях люди з клунками. Всі вони Поляки.

Поїзд, що йде лише до Ягайлонського Городка, переповнений. Юрба стихійно понесла мене в напрямку вагонів і допомгла якось увійти всередину. Поїзд рушив із одногодинним спізненням. У поїзді стрінув я мого знайомого з Городка д-ра К. Б. Вже сутеніло, як прибули ми до Городка. Стація тут доценту знищена німецькими бомбами. На нічліг запросив мене до себе цей мій знайомий. Тут у хаті той самий настрій, що й у Львові. Сеньйор д-р Льонгін Озаркевич ходить із кута в кут, неспокійний, наче передчуваючи свій від „визволителів” кінець. Старенький побивається за сином інж. Іваном Озаркевичем, моїм приятелем, старим УСС, від якого ще нема ніякої вістки з Борислава, де він працював на копальні нафти.

Важко переспавши ніч, іду ранком до лічниці, щоб дістати від знайомого лікаря К. посвідку, що я і в ньо-

го шукав мого пораненого швагра. Такої посвідки лікар не дав мені, слушно підозріваючи, що не в швагрі тут справа. Я за це не мав, і не маю, до нього жалю.

Ранком, 4 жовтня, о год. 7.30, пішки подався я в дальшу дорогу на Перемишль. Надворі було мрячно, під ногами вогко. За містом на всіх перехрестях стояло по двох червоноармійців, що, з зеленим і червоним прапорцями, керували рухом авт. А рух, у першу чергу вантажних авт, був великий. На Перемишль їхало військо, коні, гармати, харчі. В особових автах їхали старшини. Майже з кожного такого авта проникливо визирали на мене очі старшини. Не було це для мене приємне. Здавшись на волю Богу, я надавав ходи. Недалеко Судової Вишні сказали мені польські полонені, які вертались додому, що до Мостиськ цивілів не пускають. Проте, від них я довідався, що на придорожних стійках стоять військові, а не НКВД'исти. Постановив іти, поки можна.

По дорозі їхали на захід польські кольоністи, що утікали з наших земель. Були вони сумні й розбиті. Дивлячись на них, я думав: за останні роки існування Польщі, ніхто з Українців не міг і не смів купувати клаптика землі, нашої, рідної землі! Врешті прийшов час, що й ті, яких польський демократичний уряд насадив на несвоїх землях, тепер покидають ці землі, утікаючи: задармо дістали вони, ці кольоністи, цю землю, то й недорога вона їм, не думають і боронити її!

До Мостиськ таки справді не пускали, але я, дещо відійшовши від стійки, правим боком дістався до міста. Переночував, як біженець із заходу, в нашого селянина. Такий був утомлений, що, нічого не ївши, зараз пішов спати. Ранком подався у дальшу дорогу. Вже за містом знову мене стримали червоноармійці. Я вернувся і пішов на Медику-Бушковичі. Але на яким 4-ім кілометрі стежа червоноармійців знову зупинила ме-

не. Мої аргументи, що шукаю пораненого швабра, нічого не помогли, я мусів завертатися. Гнобило душу, що не можу даліше пробитись. Спокійно перейшовши Мостиська, я подався на південь, із пляном — дістатись до джерел Сяну. Але й тут на такий аргумент, як: „Нєльзя, товаріщ, і не настаївай!“ — я вже й не вертався до Мостиськ, а подався у поворотну дорогу на Судову Вишню.

В небесах сяло сонце, у синяві купалось небо, а я з важкою душею вертався на Львів.

У Судовій Вишні я зайшов до крамниці „Масло-союзу“. Там, на мою втіху, застав мого краяна Дмитра Керничного, що був моїм шкільним товаришем. Він запросив мене до себе в кімнату, запропонував мені, щоб я відпочив, підживився і, як хочу, переночував. Ці запросини я таки прийняв: мої нерви були надто натягнені цією невдатною втечею. Усе таки, я нічого не згадував йому, що утікаю: большевики принесли з собою оте недовіря людини до людини, приятеля до приятеля. Щойно на другий день, зауваживши щирість і ясну відданість мого приятеля, я признався йому і розказав про невдатну мою втечу.

В Судовій Вишні життя йшло своїм новим маломістечковим темпом. Німці знищили місто бомбами, найбільше середмістя. Наш Народний Дім якось устоявся цілим. Ринок, тепер за большевиків, був брудний і незамітаний. Тут стояли із фірами дядьки; повно соломи, сіна, яке гнило у болоті. Крізь вікно з Народного Дому бачив я таку картину: на небі блиснуло сонце, гнила солома гонить випарами, надходить відділ червоноармійців, які, з нечуваною для них і в свєстах невиданою радістю, купивши собі хліба, тут же, на цїм гною, прикуцьки розсідаються і підкріпляються.

— Жаль, що фотоапарата не маєш! Не варто б цю картину увіковічнити? Це ж суцзя Азія! І над Гангес

не треба їхати, бо ось і тут, серед болота і гною, сидять і вживають буржуазного світу! — говорю до приятеля.

Увечері на цьому ж базарі розставили екран і показують пропагандивний большевицький фільм: червоних достойників, відділи червоної армії, дефіляди, промови, до нудоти промов — пустих і голословних. Глядачі — переважно Жиди. Час до часу з екрану неслись українські, напереміну з московськими, пісні. Глядачі галасували, плескали в долоні.

Два дні ждав я у Судовій Вишні, чи не зможу про-братись на Перемишль, — не вдалось. Постановив вертатись до Львова. Ще поки вирушив у поворотну доро-гу, зустрів знайомого шофера зі Львова, що при-їхав сюди по сировець для фабрики, де працював. Він став розказувати мені таке:

— Буде нам важко з большевиками! Уявіть собі, вчора приходять до нас на фабрику якийсь комісар. Підходить до мене та й питає: „Ви — інженер?” — Ні, кажу, я шофер! — А він на це робить великі очі й: „Как? І так харашо адет?!” — А я мав на собі оце саме, витерте і старе вбрання. Ну, то як же там у них ходять люди? Я вже починаю розуміти той їхній рай! . .

І мені в голові майнуло: за 22 роки найбагатішу країну довели большевики до голоду, до голі!

Сьомий жовтень, 1939 року. Надворі чудова погода. Іду лісом, що простягається між Судовою Вишнею і Родятичами. Лист золотом осипається. Де-не-де ле-жать у лісі вивернені останки військового польського авта, танка. Де-не-де несе нестерпним сопухом люд-ського трупа, що десь у куцах розкладається. Вже недалеко Родятич здалеку бачу на шляху больше-вицьку стежу, до 15 вояків. Вони стоять на дорозі. Обабіч дороги, якої правий — ідучи на схід — берег має досить високий обніжок, стоять червоноармійці, звернені обличчям до лісу, з крісами, готовими до стрі-

лу. Йду правим боком, не зупиняючись, на все одно. Коли наблизився до стежі на яких 15-20 кроків, тоді з лісу вийшов червоноармієць і, лише глянувши на мене, заговорив чистісінькою, подільського забарвлення, українською мовою:

— А там, просіком, хтось потягнув кулемета чи що!..

— Як це, допіру? — спитав голос із дороги, коли я був уже нарівні зо стежею.

— Ні! — відповів перший вояк. — Тільки слід свіжий.

Вони не зупиняли мене. Та й правду сказати, почувши цю нашу мову, я ніякого остраху не мав перед ними. Пройшовши яких тридцять метрів, я, поправляючи собі скарпетку, оглянувся і побачив, що той, який приніс цю вістку, крутить сигарку, а командант стежі стоїть непорушно на шляху.

З стації Родятичі їхав я поїздом до Львова; і квитка не брав, замішавшись поміж польських військових полонених, які верталися додому. Один із них, дивлячись через вікно на воєнну руїну, сказав по-польськи:

— Бачу, що тут знищені переважно державні будинки. А там у нас, на півночі й заході, села, містечка, а то й поодинокі хати — все в руїні. Німець зумисне руйнував польські корінні землі!

Наші хитрують

Львів за цих декілька днів моєї відсутности став іще сумніший, понуріший. Наші масово втікають на захід. Приятелів, знайомих стає усе менше. Усі втікають на Раву Руську, бо там Німці мають іще посунутись дещо на схід, по річку Солокію. Що це за кордон?

Довідаюсь, що у Львові Поляки залишили величезну кількість зброї, і то різного роду. В магазинах при вулиці Театинській знайдено: двадцять тисяч нових крісів, вісім зенітних гармат, багато кулеметів та

летунських бомб. А в перших днях війни у Львові в полку, в якому служив Ярослав Курдидик, бракувало дві тисячі крісів. По вулицях вештались здемобілізовані польські вояки — неозброєні, голодні. Тепер, увесь цей військовий матеріал, як я сам бачив, большевики вивезли на схід, до себе. — Цілі купи крісів, у перших днях здачі Львова, лежали на вулицях: брав їх хто хотів — мають і наші зброю, мають і Поляки. — Біля Політехніки, при вулиці Сапіги, була могила вояка, що згинув у останніх боях за Львів. Скортіло якогось нашого міліціонера розкопати цю могилу — знайшли в ній чотири кулемети, понад сотку крісів, дещо ручних гранат.

У міліції служить також багато Українців. Був і наш такий один націоналіст, що й він — почепивши на шапку кусок червоної ганчірки — служив у цій міліції. Але — припадок! Зустрів його товариш по тюрмі, молодий комуніст, Жид, який кусливо здивувався:

— А я мишлялем, же сен спотками по пршецівних странах барикад . . .

На це — наш міліціонер іщез у Львові й усміхнений завився у Кракові! . .

Правда, поволі їх звільняють із цієї служби. Багато з наших міліціонерів ще й тепер гине. Увечері йде котрийсь до хати, зокрема з тих, що живуть на передмістях, зненацька падає на нього стріл, і наш міліціонер гине. Після таких випадків наші міліціонери ходять по два-три разом.

За п'ять днів моєї відсутности у Львові, зауважую серед нашого населення цікавий об'яв духової натури. З кожним днем мариво московського режиму все більше налягає на душу населення; цей режим понурости, фальшу, страху все більше проникає всі ті для ока незримі фібри душі людини, то й церкви Львова все більше виповнюютья вірними, і то не лише в неділі

й свята, а й у будні, ранками. Я особисто зауважую цей процес, бо приходжу до церкви подякувати Всевишньому, що оберігав мене в непевній дорозі моєї невдатної утечі; приходжу й просити Всевишнього, щоб таки допоміг мені вирватись із цієї Богом проклятої московської матні.

Застаю у Львові ще одну зміну — вже господарить на всю глибину НКВД. Як я вже казав, недовіря людини ще більше скріпилось. Ще тому місяць людина, наша, людині вірила, приятель до приятеля мав повне довіря — нині, розмовляючи, питаючи, проникливо глядить один одному в вічі. У збірній психіці населення все більші кола засягає резигнація.

По вулицях стоять безконечні черги, зокрема — за харчами. На одній вулиці, такій, як Галицька, бачимо п'ять, а то й шість хвостів. І так ціле місто. По всіх установах, салях, театрах відбуваються мітінги — усіх професій, кожної окремо. Усюди чути: „Хай живе рідний Сталін!“ і інші такі відповідні божевілля. Тепер розумію, чому в Советах немає безробіття! Проблема ж ця розв'язана: коли раб цієї „соняшної, щасливої“ країни постоїть собі на дощі й холоді шість-дванадцять годин у черзі за хлібом, за цукром, за черевиками, а потім піде на мітінг, тоді, справді, він не має часу й почухатись... На всіх мітінгах товчуть одне: усі західні землі України прилучити до советської України! Дня 22 жовтня 1939 року мають відбутись на цій нововозз'єднаній території вибори до советської Конституанти.

А тим часом, совети все, але все, вивозять із Галичини до себе: харчі, мануфактуру, машини, устаткування з залишених палаців та домів. Стовпчики з дровами, тини — і то забирають.

Інкони над Львовом важко гуде московський велетень бомбовик. Не бачив я такого ні в Німців, ні в Італії, ні в Польщі. Москва й тут із своїм звичаєм: пере-

гнати „Європу“! Справді, літак-кольос, майже не видно, як летить, наче на місці висить і грізно гуде...

У Львові суцше стовпище народів — вавилонія! Найбільше Жидів, які втікають із Німеччини. І всюди бруд — жажливий бруд! Снуюсь гамірливими й брудними вулицями. Вже густіє від отих синіх і зелених круглих „картузів“ — НКВД. Вже можна побачити знаний большевицький тип жінки: висока, з-під берету виступає русяво-рудавий чуб, непривітно-масні і тонкі губи, сірі й непевно заспані очі, худощаве вимальоване лице, у френчі, синіх „галіфе“ і чоботях. При боці револьвер. Такий це символ соняшної і щасливої країни! Проходять і прості червоноармійці: все худі, похилі постаті, сіравого кольору на лиці, пригаслі очі — постаті сухітників. Дивляться тупо, глухо, могильно-мовчазно. Чоботи в усіх важкі й брудні. Важко узброєні. Старшини децто краще зодягнені. І деякі добре на виду тримаються: ситі. Солдати і старшини проходять повз себе мовчки, чужо — ніхто нікого не вітає. Усі заходять до крамниць і все-все викупувають, кожен, що лише може, купує. Старшини мають гроші, солдати менше. Купують переважно мануфактуру, взуття, жіночу білизну, капелюхи. За годинниками, бритвами, ножами — просто шалений попит. Де-неде можна побачити гурт солдатів, які з дитинною цікавістю в очах оглядають годинники чи бритву: за таким щасливцем, що тримає це чудо в руках, слідкує цілий гурт. Це, може, єдине, що прокидає до життя ці примерклі очі цих людських істот. По всіх трактирах і ресторанах повно большевиків, що заідають: їдять усе, що лише їдome. З приходом большевиків на наші землі рубль — що коштував 17 шагів — зрівняно до вартости 1 рубль — 1 золотий. Пересічно один обід у Львові коштує 2-2.50 зол. За таку ціну оті бідні створіння ніколи не мали обіду. І не диво, що, мов саранча, все обїдають.

Силуетки профілів

По 22 роках проповідування, що совєти — це рай пролетаріату, прийшов той червоноармієць у ту буржуазну Європу, де „голий і голодний пролетар конас”, і побачив той червоноармієць, що у такій нещасно правленій Польщі селянин і пролетар одягнені, мов буржуї і, як не зовсім ситі, то й не голодні. І що цей совєтський червоноармієць і пролетар подумують, ствердивши на місці в Європі, що їх дурили 22 роки? Рух Москви на захід — це її кінець! Розуміється, в такій кольосальній імперії кінець не приходить за п'ять, десять років, а може тривати розклад і роками. — Занотовую деякі випадки з совєтської щоденщини.

Увійшли совєтські війська в Городок. До водоноса, цього найбільшого створіння галицького малого містечка, що літом ходить босий і обірваний, — підходить червоноармієць і каже:

— Тепер, товаришу, заживеш краще! Совєти несуть для тебе волю, свободу, добробут!

Водонос поглянув на червоноармійця, хвилинку помовчав і монотонним голосом відповів:

— А що ж ти, одягнений майже так само... багато, як і я, можеш мені дати?!

По наших селах совєтські солдати з дива не перестають сходити, що наші прості селяни мають гарні дві й три корови, що жіноцтво гарно й чистенько зодягнене.

В одну українську хату у Львові зайшло декілька совєтських старшин. Господиня, застеливши стіл, прийняла їх звичайною вечерею. Розмова при столі йшла дуже мляво: один одного боїться. Врешті, при чаю, один із старшин, по професії інженер, попросив у пані дому дозволу вийти на коридор і покурити сигарку. З ним, з увічливости, і господар хати вийшов. Опинившись удвійку, інженер тихо сказав:

— Я інженер і добре заробляю, а ви просто вчитель, але я не міг би вас так прийняти, як оце ви нас приймаєте. Вже двадцять років, як я не сидів при чистім, застеленім столі, у теплій і затишній кімнаті, так, по-культурному.

Характеристичне — ніколи й нікуди не ходить червоноармієць сам, а завжди ходить їх два-три. А коли ж трапиться, що буває сам, тоді дещо прорветься з його душі, поскаржиться, скаже одверто про „рай”. Найбільше довіря мають червоноармійці до наших селян і робітників. Перед Жидами ж, оберігаються.

В одну українську хату зайшов советський старшина і застав господиню, як вона піклувалась біля своєї дитини. Став, подивився на неї і сльози станули йому в очах:

— У 1933 році, коли був я на військовій службі, тоді моя жінка й дитина згинули з голоду, — промовив тихо.

Моя добра знайома розказала мені таке:

— „До моєї приятельки з Городка зайшов якимсь советський старшина. Побув лише коротесеньку хвилину і, виходячи з хати, заповів, що вдруге прийде на довше. І справді, по кількох днях увечері зайшов. Прочинив заслонити вікна, бо — сказав — якби його хтось підглянув, що він зайшов до приватної хати, то негайно донесе і — лихо. Багато оповів їй про „гаразди” советщини. Не минуло й тижня, як його перенесено до „іншої” частини”.

Сам я бачив на вул. Пелчинській советського старшину, який мав при собі „Листопадові Дні” О. Кузьми. Як хтось із советських військовиків приходить на квартиру до Українця, то зараз підходить до Бібліотеки і вичитує саме ті речі, що суворо — під карою заслання, як не гірше — заборонені в Советах. Читають жадібно і з великим зацікавленням. Один із них, чита-

ючи „З минулого” Д. Дорошенка, сплакнув. Спитали його за причину сліз, відповів:

— І я бився проти армії України; по роках побачив і зрозумів, який злочин учинив я.

Найживіші розмови між нашими селянами і большевиками бувають по малих містах і селах. Одна з моїх сестер мала довшу розмову з советським майором. Він твердив, що „Поляк, Жид, рускій, Українець — це все одно, якщо вони всі трудящі”. Вона йому відповіла:

— Як брати по-християнськи, то воно так і є, так і повинно бути. Але ж ви, большевики, берете це не по-християнськи, а по науці вашій, якою баламутите на свою користь світ і людей. Але ви самі добре знаєте, що „трудящий” Поляк за Польщі гнобив, переслідував, доноси робив на Українців до своєї влади, а то й стріляв Українця.

— О! Ви по-націоналістичному думаете! . . .

Але бувають і ось такі випадки. В Бучачі, за Замок, є такий господар Янко Луців. Ходив він до гімназії. Він дещо старший за мене. Коли я був у народній школі, тоді він був моїм інструктором. Ось, він копає у полі бараболю. Дорогою їде авто й зупиняється. Шофер направляє дефект у моторі, а старшина, висівши з авта, підходить до Янка. Питає:

— Ви, хто такий будете?

— ? . . .

— Ну, Українець чи Поляк?

— Я Українець! — відповів Янко.

— Воно й неважне, хто ви! Я й так не лякаюся вас, я озброєний, а врешті — ось, сідаю до авта й далі їду й більше либонь не побачимось. А вам таке скажу: ми вас визволили з лядського ярма, а тепер, разом, маємо позбутись московського ярма! . . .

По короткій на цю тему розмові, в якій Янко більше слухав, як говорив, бо він із природи обережний

і мовчаливий, старшина — по усуненні дефекту в моторі — сів до авта й поїхав даліше.

Все українське населення західніх наших земель, і то симпатички большевизму, яких є дуже мало, відносяться до большевиків із погордою і призириством. Уважають їх за елемент нижчий, нікчемний, у кращому випадку за голоту й нужду. В Лежайську, куди большевики були зайшли, а потім — згідно з німецько-большевицькою умовою — уступили, один мій приятель, Л. Л., спитався селянина:

— Були тут большевики?

Селянин відповів:

— Бульи, бульи! Насмердільи та й пішли!..

У Львові, на вул. Жовківській стоїть довжелезна черга біля крамниці з жіночими одягами — хустки, матерії на сільські спідниці, тощо. В черзі стоять селянки, міщанки й терпеливо ждуть. Стоїть і моя сестра. Надходить трьох советських старшин і, розуміється поза чергою, простують до крамниці. Селянки зчиняють вереск, падають слова:

— Що це за лад? Ви грабівники, злодії! Хто просив вас приходити визволяти нас? Ви хіба прийшли нажертися, зрабувати нас! Ідіть собі від нас!

Старшини не відізвались ніже словечком, увійшли до крамниці.

І на цій площині погорди і презирства творяться усякі дотепи, побутові пісні.

Про відомого достойника так говорять селяни: „Клим Єфремович Порошило, перший варшал Радянського Союзу і вош червоної армії”.

— Є у вас полотно на сорочку?

— Немає.

— А може маєте якісь останки, продайте, то полатаю старі сорочки.

— Немає.

— А голки?

- Немає.
- Ну, то хай живе радісне життя!
- Питають якось большевика:
- Борошно у вас є?
- Єсть, много!
- А цукор?
- О! сколько тебе завгодно!
- А керосин?
- Єсть, много, много!
- А Копенгага?
- Сколько хатш!..

Біля пам'ятника Собеського у Львові, який композиційно нагадує пам'ятник Богдана Хмельницького у Києві, стоїть червоноармієць і придивляється. Врешті, питається принагідного міщуха:

- Ета Хмельніцкі?
- Нє, товаришу, то Собєскі!
- Канєчно, советскій! Всьо советское!

Всі кіна у Львові відкриті. Ідуть виключно фільми советської продукції. Характеру вони — бравурного: про подвиги червоної армії, про здобутки червоної революції, про достойників Кремлю. Найголосніший тепер фільм — це „Щорс”, про советські подвиги 1917-1921 рр. В ньому висмівається усе, що українське немосковської марки. Цей фільм іде по всіх кінах Львова й по всіх містах і містечках Галичини. Його основна суть: гамір, вершок московської пропаганди. Ідуть також і „Наталка Полтавка” і „Запорожець за Дунаєм”, „Кармелюк” у яких свідомо й старанно зберігається та підкреслюється ота згубна для нас малоросійщина. Але такий фільм, як „Петр I Великий”, то опрацьований дуже солідно, велично, в імперіалістично-московському дусі.

Всі професії далі ресструються, організуються. Були збори інженерів. На них — як чую від мого приятеля інженера Н. Н. — Поляки гостро поставились

проти большевиків, що вони „окупанти й тимчасові володарі”, а „жадней України тутай нема!/: Єст Малопольска!”, „то й нема чого падати духом”. Щось подібного було й на зборах журналістів, на які я — хоч і запрошували мене — не пішов. З говорення і протестів Поляків виходить, що вони, падаючи дуже зви-сока, цілком затратили почуття дійсности.

Омана і брехня та страх

На збори літераторів я таки йду, бо потерпаю, щоб не взяли мене за саботажиста. Збори відбувалися у великій салі львівського магістрату 13 жовтня 1939 року. Початок був о 5-ій год. пополудні. Також порадили мені прийти на ці збори приятелі Роман Купчинський і Василь Софронів: іти на збори треба, бо мусимо хоч дещо збільшити число Українців, при переважаючій кількості Жидів і Поляків. Бо ж це збори всіх літераторів Західньої України. Сів дещо позаду, по лівій стороні. Сидів чужо й непевно. Проте, був певний, і з двох мотивів: Поляки і Жиди, які, мов лявіна звалились на наші землі із заходу, з Варшави, з Кракова, утікши від Німців, — зовсім нікого з нас особисто не знають; наші ж іще не дійшли до тієї підлости, щоб тут же на салі доносити, виявляти „ворогів” народу. Чужо й нервово сидів і мій сусід Р. Купчинський. На салі походжають гості з Києва, письменники. Михайло Рудницький перешіптується з орденосцем М. Бажаном; цей орденосець, М. Бажан, — худошавий, чорнявий, лисий, досить чепурно одягнений у темне й нове тут же у Львові куплене, вбрання. Обличчя хитре і скрите. Коло год. 5 хвилин 30 почались збори. Коротким славословієм на честь Йосифа Вісаріоновича Сталіна відкрив їх орденосець академік Олександр Корнійчук. Одягнений він по-цивільному (на доповіді в АНУМ був у військовому однострої), а на грудях у нього орден Леніна. До президії

покликає — на заздалегідь устійнену „пропозицію” — таких людей, яких я, — наскільки тямлю ще! — згадаю у таким же порядку, в якому вони сиділи: Василь Пачовський, М. Бажан; Жиди — Грінберг, Дан; далі — проф. Кирило Студинський; далі Поляки — Броневський, Кузьмінська; Ванда Васілевська, що була вибрана до президії, не сиділа, бо прийшла пізніше з якогось мітінгу, і просила вибачити їй, що вона не буде в президії, бо „втомлена”. Далі сиділи: голова Олександр Корнійчук, орденоносець Петро Панч, орденоносець академік Павло Тичина, д-р Ярослав Цурковський, Микола Матіїв-Мельник, Павленко та Лебедь-Кумачов, ці два останні у військовому однострої. По виборі президії, забрав слово О. Корнійчук про завдання письменника, про погляди письменника, що мають спиратись на навчаннях Сталіна і Максима Горького. Зразком письменника на цих зборах, у цій довгій промові-рефераті О. Корнійчука, був Максим Горький, який „сказав”, що „письменник, — це архітект душі народу”. По промові О. Корнійчука забірали голос: Василь Пачовський, — який останнього року перед упадком Польщі написав „ЗОЛОТІ ВОРОТА”, де говорив, що духово він „очолює націоналістичний рух”, — на цих зборах відчеканив: „Я перший відчув і передбачив прихід на Західні Землі України переможної червоної армії, яка під сильним проводом вождя Сталіна визволить нас із польської неволі”; Я. Цурковський говорив блідо й коротко; говорив і М. М.-Мельник, його ж мова була вже дуже лемехувата — що наш селянин неграмотний, що не писали ми того, що було треба писати. Далі забрав слово польський письменник Скуза і, м. ін., сказав, розуміється, по-польськи: „Те, що сталось — упадок Польщі — мусіло статися, це можна було передбачити; але тепер не опускаймо голови, не плачмо над тим, що було, а в нових умовах творім нове життя, нові вартості.

Треба виховувати нове польське покоління. І нехай польське слово знову йде у світ! Нехай знову забринить воно на хвилях радіо у Львові! Ніхто нам того не дасть, самі мусимо здобувати!" Броневський відчитав привіт письменникам Советського Союзу і славословіє Сталінові. Грінберг усіх привітав у жидівській мові, а Дан — у польській. Щось там почав мимрити і Юра Шкрумсляк, а там — і висипався: „Так, товариші! Як погляну взад, — тут я шепнув до Р. Купчинського: вже став плести фіглі! — що то я і всі ми досі писали, то це сумна картина. Ми зле виховували наш нарід, були ми злі архітекти душі нашого народу, ми обманювали його". Під час цієї промови мене стало млоїти від такого характеру Юри. Р. Купчинський понурих голову й не ворухнувся. Либонь він — як і я — потерпав, що цей мякун Юра, попавши в транс, почне виказувати нас усіх, тут приявних, шкідників. Юра слізливо закінчив славословієм Сталінові. Під час промови Юри Шкрумеляка, Павло Тичина глипав сюди й туди, то здіймав, то закладав на очі цвікери; П. Панч схилив голову і свої думи думав; О. Корнійчук уперто в паперах на столі рився. Останній говорив М. Рудницький, але у формальній справі: „Тому, що тут на салі є товариші Поляки і Євреї, які української мови не розуміють, то я переповім їм усе, що досі тут говорили ми, по польськи". На це О. Корнійчук сказав, і то бундючно: „Зовсім непотрібно, бо ж усі знають українську мову". Говорив іще й той сердега сліпий поет Волощук — у тій же большевицькій мережці говорив.

Переважно всі промови кінчались славословієм Сталінові, Молотову, Хрущову, Ворошилову, а по кожнім славословії лунали оплески. Майже кожен промовець при кінці промови заявлявся за прилученням західніх земель України до Советського Союзу. Промови наших братів галичан були всі бліді, формальні,

а як хотів хтось більше говорити, нібито щиро, то говорив просто дурниці і... нещиро. А все воно виходило з страху перед цією жорстокою владою, у якій перша і основна засада — терор! І, як я вже казав, з першою хвилиною приходу цієї влади на наші землі, коли вона ще ніже одним актом не мала змоги виявити жорстокости свого режиму, — вже в повітрі, в душі людини вичувався страх, непевність, а то й психічне заломання. І людина, яка хоче жити під цією владою, а знає, що влада буде шукати за „гріхами” чи пак „грішками” її минулого, хапається за якийсь спосіб рятунку проти терору цієї влади, і тоді починає ламатись, і плете, плете, до несамовитости плете. Треба признати слушність московському філософові останніх років, Бердяєву, який декілька років тому, як умер: під совєтським режимом, сказав він, „твориться новий антропологічний тип”. Тип людини, вихованої в атмосфері постійного терору, жаху, брехні, безбожництва.

Прийшла точка — вибір комітету: 6 Українців, 4 Поляки, 2 Жиди, а до них один, плюс, — голова, згори настановлений О. Корнійчуком, Петро Панч. Зачали вибирати комітет. Голосування переводив О. Корнійчук дуже докладно й уважно. Звичайно, це була комедія, бо вибрані особи були заздальгідь до цього комітету призначені. Усіх приявних на цих зборах письменників, — яких ніхто, на щастя, не реєстрував, бо тоді я був би не пішов! — було до 160 осіб. Українців було 42 письменники усякої масти і вартости. Сьогодні, коли списую ці спогади, я вже призабув, кого точно вибрали до того комітету. Але тих, що памятаю, подаю. Голова комітету — орденоносець Петро Панч, а далі — члени: Василь Пачовський, Ярослав Цурковський, Галан, Тудор, Петро Карманський. Від Поляків: Бронєвський, Ванда Васілевська, Кузьмінський, Бой-Желєнський. Від Жидів: Грінберг і Пастернак. По

одному боці салі рахував голоси Юра Шшрумеляк, а по другому якийсь Поляк.

При кінці голосування ще були два характеристичні моменти. Перший — з-посеред галицьких кацапів, яких на салі було два чи три, один забрав голос і галицькою московщиною почав говорити, що й від „русских” належиться один член до комітету.

— А чи є тут російські письменники? — запитався О. Корнійчук.

— Нет, рускіє пісателі здесь есть! — відповів младенец.

О. Корнійчук, махнувши рукою, сказав:

— Ну, ставляйте кандидата!

— Онішкевіч! — подав прізвище той же младенец, що впімнувся за своє право.

— Є він тут? — спитався О. Корнійчук.

— Єго здесь нет, но он пісатель!

— Хтонебудь знає його? — настоював О. Корнійчук.

Відповіддю на салі були шепоти, а то й підсмішки.

— Де він, і що він написав? — недовірливо питається О. Корнійчук.

— Много пісал і везде в рускіх журналах і газетах, — в одне лепетав младенец.

— Ну, добре! Хто є за цим Онішкевічем? — піддав під голосування голова зборів.

За Онішкевічем піднялись три руки.

— Товариш Онішкевіч дістав три голоси! — проголосив О. Корнійчук і голосно докинув: Правильно!

Другий момент був такий. Корнійчук, хочачи додати до цього комітету ще одного Українця, запропонував іще раз переголосувати кандидатуру М. М.-Мельника, який при першій голосуванні перепавав — був дістав 14 чи 15 голосів. У цій справі забирає слово жінка поета Волощука, яка на цих зборах була лише тому, що привела свого чоловіка, й каже: „По обра-

хуванням кандидатів і переголосування над їх вибором виходить, що число, яке увійшло до комітету, є таке, як і потрібне воно, то й нема чого висувати ще раз товариша М. Мельника на члена комітету". „А, так, воно й справді!" — спокійно притакнув О. Корнійчук. — Проте, пізніше, таки призначено Миколу Матієва-Мельника до цього комітету.

Згадаю ще одну характеристичну дрібничку до психології моменту. В дискусії вільно було говорити сім хвилин. Українці, точно — сини націоналістичного Пемонту, вичуваючи на собі перед більшовиками цей „гріх", говорили на зборах таке — наче кукільвану обілись.

До таких промовців належала й Д-р С. П. Але тому, що за Польщі — як виходило з її слів — до націоналістів не схилялась, то стала стогнати і жалуватись, як то вона не могла — а все через тих націоналістів! — тоді ніде своїх творів, ні перекладів друкувати. Говорила довго, нудно і смішно. Врешті, О. Корнійчук звернув їй увагу:

— Товаришко! Сім хвилин таки вже проминуло.

І вона втихомирилась.

Вертаючись із цих зборів до моєї тимчасової хатинки, поринувши на вулицях у м'яке освітлення здивованого новими панами Львова, прикрившись цією напівосвітленою темрявою вулиць, я міркував: на кожному кроці пробивається ота чужість для Українців цієї нової влади. Ось, взяти ці збори літературів. Можна, і треба мати свій, український, погляд на цих нещасних письменників советської України: живуть вони й творять у таких жахливих духово-політичних умовах, що, просто, дивуєшся — хіба людина, якщо вона правдиво українська, може так довго жити й творити в таких умовах? Але... все таки це ж наші, українські письменники! І нехай оце була б із Києва прийшла до Галичини правдива, Україн-

ни незалежної і самостійної, влада, і визволила нас, — то що було б діялось на цій салі, на цих зборах літератів? Та ж цих письменників на руках носили б, вітали б, радошам і зворушенню кінця не було б! А як же було? Острашно, млосно, атмосфера каяття, самобичування і покрийомого споглядання на нашу колишню славу і гордість: Павла Тичину! А далі — ті всі чужинці, Поляки й Жиди, що і хто для них Панч, Бажан, Тичина, Корнійчук? Та ніби таке саме, як для мене Бой-Желенський, Броневський, Кузьмінська, Грінберг, Пастернак — письменники та й годі! Але що ж нас вяже з ними? Направду — нічоґісінько! І кожен бачить це ясно, — і наші письменники з совєтської України, — що й тіні українства в цій владі немає! Є — Московія! Тобто: фальш, обрихування, а найголовніше — страх!

Львів, а з ним і всі міста Галичини, повним темпом приготовлявся до виборів 22 жовтня. Безупинно відбувались мітинґи: усі були за „прилучення Західної України (а на Білоруси, Західної Білоруси, це йшло анальоґічно!) до цвітучого, і соняшного, і щасливого Совєтського Союзу”. Головні державні будинки починали прибиратись у понуро-червоні прапори. На небі ж, то блиснуло сонце, то снігом повіяло і білою габою закривала зима болі душі, муки тіла та й непевність хвилини.

А вулицями хлопчаки щоденно викрикували:

— „Вільна Україна” за пенць гроши! — і кожному сунули до рук оту нещасну совєтську газету.

На Личакові старенький продавець часописів знайомим пояснював:

— Та отой батярчук правильно викрикує! Але ще буде й жовто-блакитна Україна та й не така дешевенька!

В неділю, 15 жовтня, відбувся концерт для літераторів і їх родин, за запрошеннями, в салі касина літе-

раторів при вул. Академічній 13. Пішов і я на цей концерт, у якому, крім приватних мистецьких сил, брав участь ансамбль хору Українського Червоного Фронту. Сидів я поруч Івана Керницького, а праворуч мене сиділи товариші у синіх та зелених картузах. А було їх на салі до лиха і ще й трохи! На цьому концерті вперше я зазізнався з штукою режисерії — такого, здавалося б, от собі концерту! Увесь цей концерт ось так відбувся: на сцену влітає опасистий, ситий, на виду круглий, з відзігнорними і неприємно сірими очима, середнього росту „ребіонок” років під 25. І в чисто „Государственном язике” заповідає виступ ансамблю хору „Українськово Красново Фронта”. Після цього виходить хор, до 40 осіб і акомпаніятори: труби та дві „гармошки”. Вийшов і диригент Мінко. Співають „Інтернаціонал”. Усі добре співають, усі сито співають — але виявляють такий запал, що виходить ревіння. Відспівують цей — змістом до советської дійсності парадоксальний — гімн, неначе релігійну пісню: від початку до кінця, усі стрічки, по-українськи співають. Після цього приявні на салі плещуть у долоні. Далі заповідає „тот же ребіонок”, що хор виконає пісню про Сталіна. І знов славословіє. Ще кілька пісень, і почались точки програми у виконанні наших мистців і півмистців. Леся Кривіцька деклямувала нову поезію, чи пак вірш Павла Тичини „Привіт Західній Україні”. Твір, якби викинути з нього оте стереотипне про „вождя Сталіна”, був би й не поганий, але й не має нічого спільного з „Соняшними клярнетами” минулого Тичини. Деклямувала Марія Свірська-Сабат, і Цурковська, і Сушко. По українській точці прийшла польська точка. Безсторонньо сказати — Поляки дали матеріал-літературу сильну, вартісну, мистецьку, а не міщансько-просвітянську. Та й виконання їх було мистецьке, як і нашої Лесі Кривіцької. Єнджейовська рецитувала поему Бронев-

ського — твір сильний, поривний, бунтівничий, змісту таки націоналістичного. Це була найкраща польська точка. Потім Жиди виконували свою програму. Змісту її я не розумів, але мала вона сентиментальний характер. При кінці програми на сцену знову вилетів „ре-бйонк” і по-московськи заповів виступ хору. Признати слухність — хор прекрасно співав. І за всі чисто українські пісні слухачі з захопленням і бурхливо та щиро оплескували його. Вже тоді, на цій салі, виявляв наш народ збірну нехоть до большевиків, може й зарисковно: після пісні про „рідного Сталіна” оплески були слабші і короткотривалі. Врешті, прийшов вершок штукенції режисерії цього концерту. Остання точка, пісня: „Жіть стало лучше, жіть стало веселей”. Співають по-московськи, з бравурою, з розмахом, із запалом, передусім, співаючи згаданий рефрен після кожної строфи. Коли ж рефрен приходить востаннє, на словах „жіть стало веселей”, тоді один із хористів, по середині хору, підносить понад голову барабанчик, диригент зникає, „гармошки” пересуваються, — а все те діється умлівіч! — і в ту ж мить ріжуть гопака, тропака, козачка, сольо, дует, гуртом, аж сцена стогне. Заскочена чудасією громада зривається на рівні ноги і з вибалушеними очима, з напругою нервів слідкує за тією раптовою метаморфозою. В першій хвилині це робить вражіння шалу, хороби св. Віта. Щойно по кількох хвилинах ви спостерігаєте, що це має бути інсценізація отієї „радости”, того „сонця” і того „щастя” совєтської країни.

Останній тиждень перед виборами Львів кипів: по-являлись усе нові написи, портрети Сталіна й інших достойників Кремлю, афіші; виборчі комісії працювали цілими днями, мітінги не вгавали. А „хвости” попід крамниці довщали. Атмосфера недовіря людини до людини, безрадість, задуха, резигнація зростали. Бруд по вулицях надавав місту характер Азії.

А хвороби — холерина, тиф черевний і висипний, — притаманні для Московії вошиві недуги! — що вже появились, ширили в Галичині смуток і горе.

На мурах кам'яниць міста появились пропагандивні афішки й карикатури. Одна з них, пригадую собі, була в трьох фрагментах: I. „Так було” — наш селянин у армі тягне польського пана; але Поляка трудящого, щоб поганяв нашого селянина, то не було; II. „Так є” — червоноармієць ударом приклада кріса розбив ярмо, вбиває ляха; III. „Так буде” — наш селянин, ситий та вгодований, сидить за кермою й поводить трактором. Інша карикатура така: двох старшин, московський царський і теперішній польський, зустрічаються у Парижі, як продавці часописів. Ще інша, яка вже є вершком злосливої забріханости: червоноармієць прикладом кріса розбиває польського офіцера, намальованого в... синьо-жовтих барвах...

На вєсвідстві, на магістраті, на міському театрі, на Народному Домі, на університеті повно написів і портретів. На магістраті вичитуємо: „Хай живе вождь і учитель, кращій друг українського народу великий Сталін”. І чотири портрети: Сталін, Молотов, Хрущов і Ворошилов. На вєсвідстві напис, герб і один круглої форми портрет Сталіна — повний, кріпкий, а у глибині, поруч же Сталіна, як тло-тінь синявий вид Леніна. На фасаді Народного Дому — це вже просто галерія червоних достойників. Те саме й на театрі. Менше на університеті й на політехніці. Є й такі написи: „Хай живе вождь Сталін надхненник визволення Західньої України”.

Советські часописи, що виходять у Львові, вершок беззмістовности й порожнечі. Вичитуйте самі чолобитні товариств чи поодиноких людей, які щойно прочитавши цю чолобитню, довідуються, що вони... написали до „Вільної України” таку чолобитню Сталінові й Червоній Армії. Такий випадок знаю від д-ра

Цимбалістого, який сказав мені, показавши „свою” статтю у „Вільній Україні”:

— Я ніколи й не думав, що маю такий гарний, чисто журналістичний стиль! Ви лише погляньте, що то за чолобитню ушкварив я нашому „рідному”!

В цих часописах вичитуєте такі фрази, як: „наше сонце, наша радість, наша міць — Сталін!” „Живемо в щасливій країні під сонцем сталінської конституції!” Сталін до нудів, до ригачки, до повної дурійки, в кожній хвилині дня і — дослівно! — ночі! Описати, передати це — неможливо, треба пережити.

Вершок — а тих вершків у московській дійсності до стилої мами! — цієї мотилиці, це:

— Ви знаєте, — каже до мене Іван Пурій, друкар, — та ж не вільно, при набиранні газети, розділити слова: Сталін! Це слово мусить вийти неподільним! Мало того: якщо приходять у газеті портрет Сталіна, на першій чи й на внутрішній сторінці, то те число газети треба так фальцювати, щоб портрет Сталіна не був — не дай Господи! — заломаний на обличчі! . . .

Письменники щоденно сходяться у літературному казині. Там і урядусе вибраний провід. Одного ранку зайшов і я до казина. Застаю наших письменників на коридорах, дехто сидить, дехто стоїть, інші вештаються сюди й туди. Питаюся:

— Що це ви не заходите до кімнат, а вештаєтесь тут?

— Не маємо кімнати . . . ГПУ зайняло цілий будинок . . . Товариш Панч пішов клопотатись за кімнату, хоч одну, — шепче мені один.

— Не новина! Наш брат і так не привик до . . . казина, — стверджую.

— Схаменись! — шепче мені Юра Шкрумеляк перелякано.

Я змовчав. Сів на лавчину й приглядався, як це один по одному йшли на обід гепісти, нагору до салі.

Один із них, старшина, перед входом до салі, схилився, і раз із однієї дірки, а другий раз із другої дірки носа дмухнув — і так висякався. Всі вони зодягнені не погано, лише брудні, наче мила не знають. На виду здорові.

Того самого дня всі, чекаючи на кімнату — після інтервенції у цій справі П. Панча, — на долині, в коридорі при столику сиділи: Петро Панч, Я. Цурковський, Василь Ткачук і якийсь лисий, старший добродій із молодю дівчиною. Той лисий добродій подав Панчеві сувій паперу. Панч розгорнув цей сувій, і я на першій сторінці зауважив рівненьке в стовпчику машинове письмо; по формі були це поезії. А стояв я з Іваном Керницьким, яких два метри від стола, біля якого стояв Панч із тим добродієм. Стиха питаюсь Керницького:

— Хто це той лисий?

— Це Степан Тудор із донькою, — з неперушним лицем відповів приятель.

Панч, зупинившись добру хвилину очима на сторінці сувою, півголосом сказав:

— Товаришу! Ця поема не на часі! Краще таких поем тепер не писати!

І віддав сувій Тудорові.

Депо пізніше, Я. Ц. вийшовши зі мною на вулицю, пояснив мені:

— Ті наші правовірні галицькі комуністи й самі не спостерігають, що і себе, й інших пхають у халепу. Прошу вас, товаришу, такий Тудор приносить вам поему, в якій славословить Пассіонарію, Єгорова, червоний Мадрид, псьочить Берлін і Гітлера, і хоче, щоб цю поему вже друкувати. Здурів хлоп! Та ж один журналіст, Жид, ушкварив статтю п. з. „Фашистська Польща“, то Панч справив йому на „Демократична Польща“; і всі слова „фашистський, фашизм“,

що були в цій статті, справив на „демократичний, демократія”.

— Не звертають уваги ці Тудори й на те, — продовжував уже я, — що Жида Чорнія-Розенберга, правовірного комуніста, ідеаліста, але старого УСС-а і члена бунтарської КПЗУ, заарештували і вже й розстріляли. Те саме зробили й з Рудиком, людиною незвичайно чесною та доброю, і з Коцком із Борислава, хоч цей також старий комуніст.

— Ну, а Славка Скаліша, що не доїдав, ходив у подертих черевиках у зимі, у дрантивому одязі роками ходив, а сотика не видав на себе з тих грошей, що їх отримувал на большевицьку пропаганду в Галичині, — та ж і його вже зліквідовано! — гірко докинув Я. Ц.

Одного ранку приходжу до касина й застаю Павла Тичину. На салі було декілька Жидів і Поляків. Цурковський полагоджував якусь справу із Грінбергом. Скориставши з того, що нікого на салі з Українців не було, підійшов я до Тичини. Привітався з ним.

— Доброго здоровля! То ви мене знаєте? — спокійним і дещо притишеним голосом промовив Тичина.

Але, на салю увійшов Юра Шкрумеляк і пристав до нас. В цій же хвилині мене зовсім залишила така добра охота поговорити собі з Тичиною: Юрі я вже не довіряв. Але відповів Тичині:

— А хто б не знав автора „Золотого Гомону”?

На ці мої слова Тичина з великим орденом Леніна на грудях, прудко кинув очима довкола себе й тихо, наче закінчення своєї думки, протягнув:

— Да-а! — і, змінивши тему, спитався: — Чи у вас Українці часто подорожували за кордон?

— А ось, щасливець товариш Островерха сливе постійно перебував у Італії! — як стій відповів Юра.

Тичина уважніше кинув на мене оком і півголосом, якимось безвхитно, сказав:

— Був і я у Празі, в Туреччину їздив . . . Ви знаєте, — живіше став він говорити, — я б хотів у Карпати поїхати!

— О, там прегарно! Там, у Камені Довбуша є вілля наших письменників, що гуртувались у товаристві ім. Івана Франка. А товариш Островерха може вас туди й завезти, бо ж він був постійним господарем тієї вілли! — знову рекомендував Юра.

Тичина не мав охоти далі говорити — розмова впала.

Сумні вечори. Ходити по місті можна лише до 9-ої години вечора. Стою при вікні в помешканні п. п. К. Л. Студинських, які мене прихистили в себе. І дивлюсь на палаючий у морі світла-пропаганди Львів. У яркому світлі палають червоні прапори на ратуші, на воевідстві. Від часу до часу несеться вівкання й заводження пісні з нічних челюстей ночі. Це ситі й добре одягнені гепісти, розїжджаючи службово на вантажних автах, виспівують і надають містові настрою непевного, якогось несамовитого, пекельного. Бо в такий час, коли вся армія, це тіні злидарів, виголоднілих та вихуділих нуждарів, коли виснаження і голод та терор учинили з цієї армії якесь несамовите стадо макабричних тіней, тоді й ці пісні гепістів витворюють атмосферу макабричності. Споглядаючи на ці кістяки червоноармійців, які є синами нашого села, я розумію усю парадоксальність большевицького гимну: „Повстаньте гнані і голодні! . . . Повстане військо злидарів!” Чи ж не собі вони, ці тіні жорстокої влади, співають ці слова? Чи ж важко передбачити, що таки прийде хвилина й вони, співаючи цей же гимн, кинуться на цих жажливої влади сатрапів-вождів?

А пильно придивившись формі будови голови Леніна — це ж найвиразніший кістяк смерти: символ Московії! Символ того, що приносить із собою ця Москва! Символ смерти, руїни душі, тіла, культури, релігії,

усіх-усіх тих конструктивних цінностей Європи. Цей його череп є символом тієї задухи, недовіря, фізичного і морального бруду, терору, донощництва, розкладу, фізичного і морального, отупіння, — дослівно: пранці душі й тіла. Ось, це й зміст будови голови цього московського генія.

Заробітків немає, нема й гроша, а жити якось треба. В найдешевшій кухні для літераторів, журналістів, мистців і лікарів, при вул. Академічній 10/1, де обслуговують пані Польки і Жидівки, де видають денно до 400 обідів, — юшка, шматочок мяса і окрасць хліба, — обід коштує 85 сотиків. Наші інтелігенти ходять попід кам'яниці Львова й сіріють на тілі, недоїдаючи, а ще більше на душі. Бачив я інколи, як до цієї дешевої кухні крадькома, чужо й непевно заходили їсти Михайло Струтинський і Петро Сагайдачний.

Товариство Письменників і Журналістів ім. І. Франка мало в Зембанку й Центробанку своїх 1000 злотих разом ощадностей. Роман Купчинський, як голова цього товариства, — хоч воно вже й перестало існувати, — зробив те дуже добре й по-товариськи, що поручив Василеві Сімовичеві вибрати ті гроші і по малій сумі, нишком, роздавати допомоги старим членам нашого товариства. І так отримав і я — по 10 зл. кожноразово — 60 злотих. Скупенько якось проживав я.

„Возз'єднання... вилоть до отдєлення”

Прийшла неділя виборів: 22 жовтня 1939 р. Надворі холодно, мрячно, непривітно, хоч інколи, на потіху, показується сонце. Від вчасного ранку бюсь із думкою: йти, не йти голосувати? Передумую за і проти. Я був певен, що в такому місті, як Львів, де ще переважають Поляки, де наплила така маса Жидів, — а всі біженці дістали право голосу при цих виборах! — то, може, мені вдалося б і не голосувати. Проте, взяв я під увагу моїх господарів, які мене прихилили

коло себе, в яких я майже кожну ніч ночую, — бо інколи нерви мене виганяли і з цієї хати я йшов спати до інших приятелів, слід за собою затираючи, — а моє неголосування може відбитись і на них. І я постановив із трепетом у душі йти голосувати: перший раз у моєму житті голосував і останній! За Польщі — в 1922 р. Українці бойкотували вибори, а коли вже й стали брати участь у виборах, тоді я сидів у Італії, то й не голосував.

Голосування нашої дільниці відбувалось у будинку „Рідної Школи” при вул. Мохнацького. Єдиним кандидатом на цю дільницю був якийсь Василь Малюх, якого прізвище я вперше тоді й почув, якого ніхто не знає. Біля виборчого льокалю вештається народ, стоїть черга й тут — мова польська. Дістався і я до середини. У простірній салі при вході стояв широкий стіл, а за ним сиділо двох наших молодих людей: магістер Бараболяк, побачивши якого, мені стало легше на душі, бо знав я його, як людину чесну, нескаламученої душі, і висока та русява панна, якої прізвища я не знаю. Побачивши мене, вона, не спитавши в мене прізвища, закреслила мене: „голосував” і дала мені білу картку, на середині якої було відруковане єдине прізвище кандидата: Василь Малюх. У першій хвилині я не знав — що з тим свистком паперу діяти? До мене подійшов советський старшина з відзнаками політрука і пояснив:

— Ідїть товаришу он там до кабїни і там згорнїть цю карточку вчетверо; як же хочете, то й скреслїть чи що кандидата, а потому кинете цю карточку до он тїєї урни, що на сценї!..

— Дякую, товаришу комісар! — відповів я під акомпанїямент шуму в голові моїй від його слів, від яких війнуло якоюсь лукавістю.

Я й не опамятався, як зовсім відрухово опинився за заслоною у кабїні. Тут кинув оком і, побачивши

чорнило й перо, зрозумів, що це може бути дуже добрий підступ товариша політрука. І як швидко увійшов я до кабіни, так іще швидше, як із праці, зложивши вчетверо картку, вилетів з тієї кабіни. До мене облесно підсміхався товариш політрук, а від його усміху в душі у мене щось гидко скоботало. Я подався до урни. Біля урни сидів чорнявий, із „вірлиним” носом тип і проникливо очима сував по картці і по моїм обличчі, а другий, такий самий тип, робив знак за кожним до урни киненим голосом. Вийшовши з виборчого льокалю на вулицю, я з полегшею відітхнув. І добре сталося, що я пішов голосувати: коло одинадцятої години вночі приїжджало авто по всіх тих, хто не йшов голосувати, забирали їх до голосування, а від голосування до ГПУ на переслухання.

По всьому нашому краю, — тобто, по тих землях, що до 1939 року були під Польщею, — вибори йшли під гаслом: спротиву до совєтської влади. Крім великих міст, де Українці були в меншині, край тримався вороже, з глумом до совєтів і в поставі достойній українства. На виборчій картці, перекресливши імя видрукованого на ній кандидата, селяни писали всяко: „Забірайтесь із нашої землі!”, „Сталін може поцілувати нас . . .”, „Слава Україні!”, „За самостійну і соборну Україну!”. Були й такі села, що зовсім до голосування не пішли. Нічого не помагала й загроза комісарів. У одному селі біля Руської Рави під час виборів селянин селянина спитався:

— То що, куме, думаєте про тих совєтів?

— Та що там, куме! Я думаю те, що виджу, а ви видите те, що й я виджу! — відповів цей чисто хлопським хитрим способом.

Число арештованих УНДО-вців зростає. У ГПУ вже сидять: д-р Дмитро Левицький, д-р Кость Левицький, д-р Іван Німчук, Володимир Целевич, посол Тер-

шаковець, посол Володимир Кузьмович, сенатор Остап Луцький, посол Степан Біляк.

... і ламання характерів

Найпідліша і найжахливіша робота ГПУ — ламання серед нас характерів, іде карколомним темпом вперед. Вже в ГПУ служать наші люди, яким ніколи й не снилось, що будуть таку нікчемну московську роботу робити. Ця робота — донощицтво, основа цієї марксо-московської влади! Один із таких типів, колись ми за молодих років приятелювали, С. Г., сам мені признався. Припускаю, що до цього признання гнало його сумління.

— Служу там, де однією ногою стою над пропастю згуби!

— Що ж це значить — питаюсь його, бо хочу, щоб таки ясно сказав мені, щоб я сумніву не мав.

— А ось тобі, бачиш? — і подав мені записаний аркуш паперу.

Читаю: це був звіт, скерований проти Жидів і Поляків. Помахав я над тим звітом головою, гірко усміхнувся і сказав йому дуже просто:

— Невже ти думаш, що большевики такі дурні й будуть приймати від тебе доноси лише на Жидів і Поляків. Та вони примусять тебе і на своїх доносити, або...

Я не докінчив, а мій „симпатяга” відбвотнув:

— Знаю!

Під час цієї розмови мені стало гидко, липкуватонаприємно у грудях. Розумів я і знав, що таку саму роботу проти нас роблять і Поляки, і Жиди, бо винні не вони, всі ті людці, що ту роботу роблять, а московська зараза, змора, що хапається за безхарактерність цих нещасних людців. Це ж звичайна робота цькування одних проти других; і большевикам доктрина Макіявеллі добра!

На мітингу високої технічної школи у Львові, на якому були студенти всіх національностей Львова, Поляк Бохенек — або Бохенко — під час промови таке каже:

— „Ржетельне працоваць для нашей радзецкей ойчизни, але з людзмі ржетельнімі. Не вписци сон таці! Тутай на салі відзен замаскованих бандитуф! О, там сєдзі!” — І падає одне прізвище. — „А там другі!” — І знову падає прізвище.

Юрба силою, трохи не розшарпавши ті жертви, виперла їх блідих і перестрашених на естраду. Вони тремтять і благають:

— Я нєвінни! Чего хцець оде мнє?

До них наближаються студентки Жидівки:

— Цо? Пршецеж, то товаржиш за часуф Польскі, мнє до салі на виклади не впуцал!”

— А мнє товаржиш в тварж біл!

Жертви трясуться і просяться.

Це були „резонанси” польської політики університетських „нумерус клявзус” і всяких бойкотів проти Українців і Жидів у львівському університеті.

По мітингу ГПУ забрало їх і — слід по них загинув.

Не можна й думати, що Бохенек робив ці доноси спонтанно, — ні, так йому наказало ГПУ. Немічна й неграмотна у внутрішній політиці Польща лишила по собі прикрий „подих”, який большевики використовували для себе.

Методи допитів у ГПУ є всякі. Часто людину, що її „запросило” ГПУ до себе, водить стійка з наїженим багнетом від одного місця до другого, де „запрошеного” передає іншій стійці, а ця ще раз передає черговій стійці. Приходиться годинами ждати перед зазначеними в „запрошенні” дверима, поки, врешті, вийде з дверей таємний достойник і скаже:

— Нет, вам не здесь, а туда то!

І „запрошений” знову у супроводі стійки до стійки опинюється перед іншими таємничими дверима.

Допитують усяко. На столі лежить наган, гепіст недбало кине одне питання й каже над ним подумати, а щойно потім відповісти. „Запрошений” сидить і думає над відповіддю, а гепіст виходить до сусідньої кімнати. Треба уявити собі оргазм відповідей, які обсїдають переляканий мозок жертви: ці відповіді, що насуваються, щораз „ліпші”, причавлюють такого „запрошеного”. Або: два три гепісти засипають жертву питаннями, а один, майже незримий тип, стоїть за високим бюрком і все стенографує. Або: облесно пропонують написати „звіт” про всю діяльність вашого приятеля, знайомого, начальника, підвладного, — про всю діяльність за час, відколи ви його знаєте. Або з липким усміхом жертвує шоколяду чи сигарку, ці дючи:

— Знаєте, таваріщ! Бестію, которая хочет істребіть Советскій Саюз, нужна убіть! І ви будете с нами работать. Вот вам, распішітесь здесь, на етой бумаге! — і підсуває готовий блянкет ГПУ.

Притиснена людина, не маючи виходу й рятуєчись, підписує той шматок паперу. А вийшовши на світ, утікає на Захід, нехай і до Німця, і то в ту ж хвилину втікає. Отаке зробили багато моїх знайомих, а то й одна вже вибрана депутатка до советської конституанти у Львові. Це ті, що признаються! А скільки ж є таких, що до цього не признаються і цю, накинєну їм, ганьбу в душі носять?

Буває й таке, що ГПУ кличе до себе дану особу і заявляє їй уже при відході з ГПУ:

— Ми ещо увідімся. До свіданья!

І те саме повторюють і вдруге. За третім разом, якщо „запрошуваний” не втік за кордон, його заарештовують. Таке сталось і з сенатором О. Луцьким. Зви-

чайно такі запрошені не попасали довго у Львові, а втікали.

Ще одне є цікаве й характеристичне: гепісти Українці, неначе попереджають наших людей словами:

— О, по голові не погладимо вас!

А гепісти Москалі й Жиди звичайно говорять:

— Всё, что било, что вы сделали до нашего прихода сюда, это не считается!

І в цю пастку багато наших падає.

Під палац нашого Митрополита зайшло авто. З нього висіло двох гепістів. У дверях палацу стояв молодий, завжди елегантний о. Тарас Дурбак.

— Кто ви такой? — питається його один із гепістів.

— Я священник!

— Ну, да! Теперь будет вам лучше. Полякоф уже нет! — промовив гепіст, і з своїм приятелем пішов оглядати церкву св. Юра.

Шофер, що вийшов із авта гепістів, оглянувшись довкола, швиденько й півголосом промовив до о. Т. Дурбака:

— Батюшка! Ви не вірте їм! Знаю їх! Рясу під пахву і втікайте!..

Техніка омани

А тим часом день Зборів Конституанти Західніх Земель України наближається. Великий Театр, де має відбутися Збір Конституанти, зачинений для всіх сторонніх, вже на тиждень перед зборами; можна увійти лише за окремою перепусткою, і тільки акторам та оркестрантам.

Місто ще більше запалюється червоними кольорами. Появились великі, олійними фарбами мальовані, картини: горять наші села, польська шляхта бешкетує, а большевики „визволяють” нашого селянина і робітника; або — чудова весна, квіт яблуні заливає

простір пристрасно-живими барвами, а пара молодих людей, він і вона, заливаються сміхом щастя і радості. От такі ті картини. А на вулиці Легіонів, де трамвай „9” увечері скручує, стоїть провізоричний пам’ятник „Визволення Західньої України”.

Мітінги безупину відбуваються далі. Двічі, а то й тричі на день, хоче чи не хоче, як це бачу, приїжджає авто по проф. К. Студинського, і він мусить іти промовляти на мітінгу залізничників, умових працівників, студентів: поставили його в такі умовини, що він не сміє відмовитись від цієї... чести.

Якось одного дня, перед самим полуднем, пішов старенький Кирило Осипович у якійсь там справі — була це якась інтервенція в справі якогось із його колишніх противників за Польщі — до товариша академіка Олександра Корнійчука, що мешкав у готелі „Жорж”. У цім готелі, де жили всі совєтські достойники, просить старенький професор дверника, щоб зголосив його у товариша орденоносця. Дверник пішов і зараз же вернувся й сказав:

— Товариш академік беруть купіль; їм роблять манікюр і педикюр. Просять вас прийти пополудні!

— Ви уявіть собі! Манікюри! — каже до мене професор Студинський. — А мені й у голову ніколи пошкробатися!

— Добрий знак! — відповідаю. — Дрібноміщанська Європа товариша орденоносця розбирає!

За два дні перед зборами Конституанти, яку мав відкрити, як найстарший віком, депутат проф. К. Студинський, принесли йому готову, на машинці написану промову, яку мав він виголосити на тому відкритті. Старенький прочитав ту промову раз і ще раз, щось поміркував і сказав:

— Всього того, що написано, не можу виголосити. А передусім, ті історичні моменти з історії взаємин

Богдана Хмельницького і Москви, — це зовсім перекабачене!

На це я ніже словом не відіззався, щоб старенького, якого я за його добре серце любив, не розпалювати ще більше, бо він і сам був подратований. Мовчав і, тримаючи в руках промову, думав проф. К. Студинський. Знаю напевно, що кудись із тією промовою ходив, виторгував у когось деякі зміни, але я її не читав і не чув.

Врешті, прийшов день 26 жовтня 1939 року: Збори Конституанти Західньої України. Був це четвер — осіння днина, мовчазлива, загадкова, сіра в туманах висіла в просторах і пригноблювала душу. Все місто було прибране в червоні прапори, усі трамваї — у портрети „рідного” Сталіна й інших, а всіх обовязково „рідних”. На всіх майданах ревіли голосники. По всіх вулицях стояли безконечні черги біля харчових крамниць. Нова нужда Галичини вишкірювала зуби. А від готелю „Жорж” по міський театр стояли військові стійки і не пускали людей у сторону театру. Але, як хтось схотів, то міг цей кордон перейти: за таким смільчаком пригасло гляділи втомлені очі солдата.

Засідання Конституанти було відкрите о 9 годині ранку. Відкрив його проф. Кирило Студинський. На зібранні був приявний уряд советської України з Корнійцем на чолі, а правдивіше — з Нікітою Хрущовим на чолі. Був і ген. Тимошенко, командуючий „Українським фронтом”. Усіх депутатів і депутаток із Галичини й Волині було до 540, і то 80% Українців, а решта Поляки й Жиди.

Склад Конституанти, сам по собі, дуже цікавий: у ній нема ніякісіньких тих правдивих політиків чи правдивих комуністів. Це — збір учених, музиків, лікарів, акторів, мистців, поетів, інженерів, танечниць, селян і робітників. Між цими депутатами були й сміш-

ні одиниці! Бо хіба ж Д. Н., молода й гарна дівчина, добра і солідна балетниця, — хіба ж вона політик? А Василь Барвінський, а проф. Панчишин, а проф. К. Студинський, — хіба ж це політики? Розумію — політика стилевого! А що ж говорити про такого — між іншим, знаменитого, холоднокровного, відважного старшину на фронті, під рукою якого і я був у 1916 році! — Петра Франка? Це ж повний невіглас у житті і в політиці! Так, що ця Конституанта, крім свідомих селян і робітників, це справжня нероззнака! Але й у цьому випадку видно хитрий підступ Москви!

Ця Конституанта радила, ухвалювала, проголошувала параграфи, резолюції. Проголошено й злуку Західніх Земель України з советською Україною. Все таки в п'ятницю, 27 жовтня, мала ця Конституанта цікавий для України момент, який виявив, що всі наші селяни і більшість робітників, це, безсторонньо сказавши — справжні, політично свідомі українські самостійники. За останні сорок років наших визвольних змагань ця трагедія часто повторюється: маса відважніше думає і діє, ніж інтелігенція. Порядок для цієї Конституанти приніс на чергу нарад справу: польські кольоністи на землях Західньої України. Викидати їх чи залишити? Комуністи — Українці й Жиди та Поляки — обстоювали, що польський селянин так само, як і наш, скроплює своїм потом ту землю, на якій працює, і має на неї однакове право. На це, без ніякого попереднього порозуміння, половина Конституанти, селяни і робітники наші, зчинила гамір, живо й рішуче запротестувала проти такого поставлення справи: осадників і польських кольоністів треба викинути! На салі зчинилась метушня. Комуністи стали кидатись, мов опарені, щоб утихомирити цей очевидний бунт. Трагікомічним голосом заревів поет Тудор:

— Увага !! Увага !! Увага !! На салі між нами

знаходиться небезпечна націоналістична бестія! Товариші! Зимної крові! Увага !!!

Забрав голос і секретар КП(б)У Н. Хрущов:

— Товариші! Справа польських осадників і кольоністів на землях Західньої України — це дуже нелегка справа. Моя особиста думка на цю справу така: їх усіх треба звідсіля викинути, бо були вони шпигуни і донощики панської Польщі. Така моя особиста думка. Але цієї справи не берімось розв'язувати тут. Залишім це для вирішення сільрадам на місцях. Це їхнє діло!

Цей тактичний маневр Нікіти Хрущова, — який і так у кулак сміявся, бо ж знав, що не лише Поляків викинуть із нашої землі, але й Українців запроторять на „радную” Сибір, — утихомирює Конституанту. Цей факт оповіло мені двох селян, депутатів, у книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Надто й сам проф. К. Студинський, хоч і не повторив цього моменту дослівно, про що я його й не випитував, на мій невзначайний запит про це, відповів:

— Таке було . . .

Прийшов і день 29 жовтня 1939 року, неділя: маніфестація. Небо вдягнуло сірі, брудні, як советські свята, хмари. Коло десятої години ранку став падати дощ. Але маніфестація почалась. Трибуни, з усіма достойниками і — з вибраними на Конституанті — депутатами до Москви й Києва, стояли на Лєгіонах навпроти Галицького Банку. На одній, найчільнішій із цих трибун, найважливіший тут достойник — Нікіта Хрущов: ситий на виду, задоволений, щастя широко й блискуче розливається по обличчі, затовщені очі — сяють! Нікіта робить вражіння, — ростом, поставою, рухами, — як колись казали в Галичині люди, — „пилипона-кацапа”! Це правдивий курський, із московської частини, соловій-лапотник! Похід війська, всіх родів зброї, і населення посувався чолом до Ве-

ликого Театру. Те військо, важко й добре озброєне, нужденно і брудно вдягнене, фізично сіре і вичерпане, ті відділи ГПУ круглі та ситі, — все те робило, як завсіди, несамошите вражіння: якоїсь східньої прострації. Жиди в поході дещо смішно вигукували, Поляки мовчали, мовчали й наші. Йшла установа за установою, люди з виразом роботів. Одначе, над усім панував галас і нестерпний крик московського „урра”. Цей галас заливав простір і вулиці. Але зауважив я, що всі маніфестанти губи мають неповорухні; зокрема, Українці йдуть тихо, похнюплені. Але в просторі чуєте советську... шворку:

— Хай живе вождь і учитель, крацый друг українського народу, великий Сталін!

— Урра! — рівним вибухом реве маса.

— Хай живе геній людства і приятель усіх трудящих світу, рідний Сталін!

— Урра! — скаженіє маса.

— Хай живе перший маршал Советського Союзу, вождь червоної армії, Клим Єфремович Ворошилов!

— Урра!

І так далі йдуть Молотов, Калінін, Хрущов, Мікоян і інші сотрудники світового катаклізму, а за кожним „возгласом” буревійне „урра”. По якійсь добрій хвилині, я, прибитий і розгублений, зауважив, що це ж так ентузіястично ревають лише... голосники, а не народ оцей, що тут понуро маршує. Стає ясною і техніка советських маніфестацій.

Увесь час цідив дощ — до вечора. Вулиці і майдани, як Бернардинів, Галицький, Марійський, куди переходило військо і стояли коні, брудні й занечищені стояли ще два дні по маніфестації, поки дощ не змив цього бруду. Взагалі — Львів ніколи не грішив на переборщену чистоту, але за большевиків, то в цім випадку діється щось неймовірного: схід, і то московський!

По виборах і зібранні Конституанти всякі поголоски про прихід на наші землі Німців, що увесь час уперто кружляли, дещо притихли. Глуха, сіра, безвиглядна дійсність заволоділа душею одиниці і збірноти. Всякі позначки говорять про те, що на цій нашій землі буде нужда, голод. Уже багато крамниць, зокрема з мануфактурою й узуттям, зачинені. За порожніми вітринами видніє у всій красі портрет Йосифа Вісаріоновича, цього диявольського генія „людства"! Українці — інтелігенція, селяни, робітники — масово втікають на Захід. Сімдесятдвалітній селянин із с. Дахова, біля Чесанова каже:

— Втікав би і я! Але вже старий, то довго вже не буду їх оглядати! — і головою хитнув непомітно в сторону переходячих червоноармійців.

У советській армії й адміністрації усе більше поширюється деякий розклад. Не кажу, що він уже приведе їх, большевиків, до руїни; проте, на дальше діяння розкладової роботи, теперішній розклад має свій вплив. Хоч і заборонено, але советські старшини далі шують собі цивільні одяги. Одна пані, що винайняла советському старшині кімнату у Львові, по кількох днях неприявности цього старшини відчиняє його кімнату, а в ній... тільки військовий „мундир" лишився. Капітан ГПУ Багун — може був і Богун! — лишає свою 26-літню жінку у Львові при одній пані, а їде на північ, у напрямку Фінляндії, куди большевики в листопаді стали стягати свої війська. І він просить ту паню, у якої лишає свою жінку, щоб вона, ця пані, які б зміни не стались, перетримала його жінку в себе, а він усі кошти заплатить. На північ військо вхитно не їде. Залізничні советські кондуктори, на лінії Львів - Підволочиська - Київ, яка від жовтня вже урухомлена, беруть наших подорожніх до поштових вагонів, у яких вони, заплативши кондукторові бариша, доїжджають до своєї стації, де советський кондуктор

переводить їх через кордон контролю. Політрук купує папір і канцелярське приладдя за 90 злотих, а каже виставити собі рахунок на 130. Політрук іде з нашим кооператором на село на заготівлю збіжжя, там їсть і не увесь час, розуміється — задармо, а „видатки” за це рахує на кошт установи, для якої цю заготівлю виконує. За корець збіжжя платить політрук 20 зл., але до кожного кірця добиває для себе 3 зл. Але бувають і благородні, для советів згубні, випадки! Наприклад: большевицький комісар військовим автотранспортом доставляє нашого чоловіка до самого кордону і там:

— Масш щастя! Валяй на Запад!..

Атмосфера трагічної мовчанки, напруги терору щораз більше опановує наш край: homo homini проявляється у всій своїй наготі. Пані Кисілевська, дружина д-ра Костя Кисілевського, не втерпіла і майора советських військ таки просто запитала:

— Правду сказати, товаришу майор, то ми всіх вас таки боїмось. І не знаємо, що і як робити, щоб не прошкробатись перед вами!..

— Навчіться мовчати, а буде вам добре і привикнете до нашого ладу! — відповів він.

Відповідь — на це дуже жіноче і відважне запитання — дуже характеристична!

Релігійного питання большевики ще не торкаються у нас. У неділі й свята церкви повні народу, як ніколи не було до приходу советів. Та й священники стали проповідувати цікаво, а й відважно. В школах навчання релігії припинене. Діти, в неділі і свята, коли все таки навчання немає, мусять іти на цілих дві години ранком до „червоного кутка” в школі, а потім ведуть їх до кіна. Це на те, щоб до церкви не ходили. Проте, діти по-своєму протестують. Ранком, прийшовши до кляси, самі спонтанно стають і починають молитись. Учителі в той мент або виходять на коридор, або, є й такі, стоять мовчки й непорушно в клясі.

По навчанні діти так само моляться на закінчення навчання. Зі стін советська влада поздіймала хрести, то діти приносять із собою образочки, наліплюють їх на стінах і моляться до них. Невинні істоти тримаються гідно і достойно.

Нікого з наших Владик не рухають. Декан о. Ю. Плешкевич, якимось спитався в советського старшини, капітана, що в нього живе на квартирі:

— Як думаєте, будете нас і нашу Церкву рухати?

— До року наша влада не буде вам нічого робити. Але по році хто його зна? Либонь і вас прожене, і ваші церкви дошками позабиває! — відповів.

Проте, є багато випадків, що советські солдати ходять до нашої церкви. Були випадки, що сповідались, причащались. Купують медалики і хрестики, і все це зашивають у свої шинелі і так ховають, щоб у боях мати ці святі амулети при собі і щоб, вийшовши з війська, до хати їх принести, в Україну. В присілку Думи, біля Сокаля, советські солдати замовили Службу Божу, яку наш священик їм і відслужив. У селі Лукавиця, біля Ліська, на жадання наших селян, священик учить дітей катехизму.

Від перших днів приходу большевиків до Львова відбувається тут організація „українського університету”. Ця організація, а радше реорганізація польського університету на український, іде пиняво, большевики зволікають. Проте, молодь масово записується на студії. Правда, багато є таких, що запишеться, а за два-три дні вже втік на Захід. В університеті відбувається багато мітінгів, деякі в драматичному напруженні, як я вже згадав. Професорів Поляків — звільнено. Вже призначено Українців, між іншими: Кирило Студинський, Михайло Возняк, М. Музика, Маріян Панчишин, Я. Пастернак, Калинович — про якого кружляють неприємні вісті — та Іляріон Свен-

ціцький. Це все діялось до 8 листопада 1939 року, коли я ще був у Львові.

Микола Голубець — незвичайно здібний своїм усе-стороннім знанням, непоганий журналіст, талановитий письменник, тонкий мистецтвознавець України, але, як людина, дивно сентиментальний цинік, — дістався на давно виждану ним працю: директор Міського Львівського Архіву. Бодай раз, Мольо, у житті задоволений! Але, чи довго він на тім місці втримається? Він же большевиком ніколи не був і не є, на всякі, зокрема такі ідеології, глядить із глузом...

Як уже згадав я — проблему безробіття большевики розв'язують у себе зовсім радикально: мітинги і хвості біля крамниць. Але вже почали забирати наших людей, робітників та інженерів, на роботи до Донбасу. Щоб змучену і фізично вичерпану людину „зрушити” до продуктивнішої, видайнішої праці, в них завели стахановщину. На Заході якась така стахановщина незнана й невидана: робітник живе в таких вигідних, фізичних і матеріальних, умовах, що має силу працювати нормально і його праця є видайна, користі приносить більше, ніж большевицька стахановщина. То й не диво, що наш робітник і наш інженер їм придається тепер. Але той, кому це лише вдається — втікає звідтіля, з того Донбасу, назад, до Галичини. З таким одним „втікачем” говорив я; він досить „синтетично” сказав:

— В нас худоба краще живе, як там людина!

Усі більші посілости, двори й фільварки вже поліквідовано. В цій ліквідації не всюди брали участь наші селяни, господарі, хіба під загрозою: саботажист. Але в ліквідації більших маєтків брала всюди участь наша сільська голота. В цім випадку большевики, вірні своїй демагогії, кинули гасло: „Це все ваше!” І саяк, і так, прийде колективізація, усе заберуть від селян, хоча б і від цієї голоти, і у колектив заженуть. Але,

щоб на початках мати за собою цю голоту, то: „Беріть! це все ваше!” В 1917, 1918 і 1919 роках це інакше звучало: „Граб награбленное!” Або ясніше горлали: „Вся земля без викупу рабочим і крестьянам”. І так, увесь добробут, на якому завсіди спирається здорове й нормальне життя цілої країни, йде напропаще. Наприклад: найкращі стада расових, здорових, раціонально й уміло годованих корів пороздавали голоті, і така корова вже по кількох днях, замість 20-30 літрів молока денно, дає 3-4 літри; усі найкращої раси бугаї вирізали на м'ясо. Свині, вівці, птиство все розділили, роздали. А все збіжжя забрала держава, бо мусить — по договору! — дати Гітлерові. Цілі простори ланів лежать облогом. І так твориться брак: товщів, молока, м'ясива, збіжжя і... приходиться голод. Чи ж і тут не свідомо господарка на руїну української землі? На руїну українського села, цієї основи нашого національного існування?

Львів „на око” українізується. Усюди українські написи. При переходах вулиць видніє: „Перехід-Пшейсьце”. По трамваях, їдучи, сидять молоді панни, Жиди й деякі Поляки, і вчаться по-українськи. Польська маса з цього глузує — де може словесно, де не може, то хоч поглядом. Але зміст життя Львова вже починає бути московський. З голосників реве московська мова, на вулиці усі совєтці говорять по-московськи. Лише де-не-де солдати між собою говорять нашою мовою.

Якось ранком, десь при кінці жовтня, зустрічаю на вулиці Зіморовича д-ра Мирона Коновальця. Ішов він, похилий та задуманий, швидкою ходою. Побачив мене і:

— Ти ще тут?

— Ще, Мироне! Може й твоя вина; був у тебе двічі, не застав, постійно на селі...

— Знаєш, треба бути в старого батька. — А по хвилині мовчанки: — Треба б тікати...

— Не „треба б”, а треба! Ми давно повинні були вже втекти. Душевно я розгублений, але ти, як бачу...

— Та лихо його знає, як тут рушитись? — зне-терпеливлено обрушився Мирон.

— Простісінько: рішиться і: в дорогу!

Мирон на цю тему замовк. Ми перейшлися ще декілька разів по вулиці Зіморовича і стали прощатись. Умовилися, „про що” говорили тепер, якби нас тут же притиснули гебісти. Крім цього, умовився я з ним, що зайду до нього, може й завтра, знайшовши певніший контакт до втечі на Захід.

По дорозі йдучи, зайшов я ще до знайомих із Каменя Довбуша — до проф. Гавшштайна і до його дружини. Були це висококультурні люди, незвичайно чесні і релігійні. Вони також продумували — як вирватися на Захід, щоб оминати Гітлера, який тоді вже був безмилосердний для Жидів. У пп. Гавшштайнів я хотів навязати якийсь контакт із утікачами на Захід. Він таки зараз подав мені вістку, що пані С. Кшеміцька таки буде втікати на Захід і питалась за мною, щоб разом із її гуртком, іще двох мужчин, старшин польської армії, втікав і я. Послухав я, передумав усе і рішився не утікати з ними: всі чужі, не знаємось взаємно, небезпечно.

А перебувати довше у Львові я вже не міг. Уже ставало на душі лячно-моторошно. Ніхто в совстах не лякається кулі, смерті. О, ні! Але страх перед советськими казачатами, перед ГПУ, перед Соловками, перед вирафінуваними тортурами не дають спокою людині — гаряче і холодно стає, як про це згадати, уночі сон із повік зганяє. Щойно прийде день, людина якось живіше дихає і на світ ясніше глядить. А знову вечір-ніч, знову холодна, безмилосердна не-

певність. Кожен рух на вулиці, авто чи повіз, викликають у мене жах: не по мене це?! І передумую усі „за”, усі „проти”, всі можливі запитання і відповіді. Вичуваю одну певність: зачеплять мене за що лише захочуть: за УСС, за службу в Українській Армії, за публіцистичну діяльність: немає виходу! І я шукаю звязку з утікачами — щораз важче, люди вже зашифровуються.

Трохи не впав...

Ранком, 2 листопада 1939 року, четвер, іду до церкви о.о. Василіян. Висповідався і запричащався: з Богом поєднатися, і з Богом у дорогу. Виразно вже вичуваю, що заломлююся, пропадаю. Хто ж мені в такій хвилині може допомогти? Вичуваю, що в душу закрадаються самогубні замисли. Хто ж мене від них вирятуює? І я молився так, як іще малою дитиною біля мами моєї молився. Це зовсім утихомирило мене.

По Службі Божій підходить до мене, в церкві, о. Йосафат Скрутень ЧСВВ, мій старший приятель із бучацької гімназії і з конвікту о.о. Василіян, і запрошує на снідання. Приходимо до рефектаря. Зимно, сумно. Зі стін таємно глядять портрети владик, архимандритів, протоігуменів Чина.

— Знаєш, Михайле, — став о. Йосафат говорити мені, споживаючи наше снідання, — вчора мав я цікавий випадок із большевиками. Прийшло до нас, до монастиря трьох гепістів. Прийшли оглянути монастир, бо хочать частину зайняти для себе. І всі три стали глузувати з Бога, з релігії, з нас, монахів. Це була така форма їх нападів, що в першій хвилині я й не знав, як відбити таку ароганцію. Врешті, двох із них пішли оглядати монастир, а один, типовий Москаль, а може й Українець, але говорив по-московськи, лишився в келії зі мною. І став говорити зовсім іншим, людяним тоном. „Батюшка, — каже, — ви мені

вибачайте, але ж я вихований без Бога, без релігії від самої моєї молодости. Хто його зна, побувши отут між вами, може й я змінився б". І ще дещо говорив у тоні людини спокійної, не злої. Та вчув на коридорі ходу тих двох ґепістів, що вертались, і в туж ж мить завернув до попереднього тону і стилю. Либонь у них мають страх перед непевними типами. А що большевицька система зробила всіх непевними, то лякається один одного.

Ще дещо оповідав мені о. Йосафат, як на коридорі монастиря залунали зовсім не чернечі кроки. До рефектаря увійшло двох політруків, обидва молоді, свіжі й вгодовані, років по 20-30, один худощавий, другий кремезніший. Назустріч їм підійшов о. Йосафат, а я лишився при столі.

— Доброго ранку! — привітав їх приятель.

— Да-а! В адинадцат часов хороше „утро"! — зухвало відповів один із них на цей привіт.

— Це у вас одинадцять, а у нас щойно девята година! — відповів на це о. Йосафат.

Один із цих гончих типів підійшов до мене і шорстко спитався:

— Ви хто такой?

— Себто, що значить, хто я такий? — відповів я, дещо збентежений.

— Что ви здесь делаете?

— Я прийшов до мого приятеля, а він запросив мене на снідання.

— Как, у вас нечево кушать? — настирливо питає мене один із них, а другий вийшов на коридор.

— Тепер і таке буває! — відповідаю збентежений і кидаю оком на о. Йосафата, що може більше занепокоєний моєю пригодою, як я.

— Документи у вас есть?

— Є! — відповідаю і чомусь витягаю військову польську книжечку.

По голові в мене стрімголов шибують одна за одною думки: невже впав до їх рук? Це ж жах датись їм у руки! Добре, що висповідався, заприचाщався... Але ж ні! Вирватись, і то в найскрайнішій хвилині й ситуації! — А голосно кажу:

— Постривайте, товаришу, я вам почитаю деякі рубрики документу.

— Сам харашо разберусь! Ви, по професії, хто такої будете?

— Літерат! — і, нагадавши собі, що маю у кишені також виказку товариства Письменників і Журналістів ім. Івана Франка, яка в цих перших днях большевиків тут не є ще така „злочинна”, витягнув її і тицьнув перед очі цього типа.

— А що ви написали? — питає, придивляючись виказці.

— Ге, та я багато писав! — говорю і стрімголовно думаю: „Тепер ти, Михайле, може й вийшов із халепи!” — Але думаю: що йому вже відповісти?

Отець Йосафат лагідними очима проникає моє обличчя, може й молився в душі за мене.

— Ну, да, що написали?

— Ада Негрі, Грація Делєдда, Піранделльо, Чезаре Меано й інші! — засипаю його прізвищами письменників, новелі яких перекладав я для „Діла”, „Нового Часу”, і думаю рівночасно: якщо він у цій матерії дурень і сам заплутається, не знаючи — заголовки моїх писань ці назви чи автори, то ти, Михайле, врятований! А голосно питаюся:

— Ви зрозуміли?

— К а н є ч н о ! А що ж ви в самому деле думаєте, що я не панімаю? — задирацько відповідає тип.

— Ні, та я нічого... — вже спокійніший відповідаю, бо бачу, що вирвався з лабет опришка.

— Ну, — віддаючи мені виказку, далі питається, — тепер, що думаєте писать?

— О! — підношу голос, серце рівніше починає у мене битись, — тепер стільки цікавих новин сталося на наших землях, що є про що писати.

— Н д а а ! — протягнув опришок і з місця почав напасливу дискусію з о. Йосафатом на теми: філософії матеріялістичної, ідеалістичної, еволюціоністичної, про існування Бога, який для нього не існує, а тільки матерія існує.

Політруки вийшли. Ми з о. Йосафатом відіхнули легше, скінчили снідання. Прощаючись, він сказав:

— Не виганяю тебе, але краще іди звідсіля, бо бачиш, як у монастирі легко впасти їм у руки!

Подаючи собі щиро руки, я сказав йому, що я таки буду втікати.

На Академічній здибаю Олесья Бабія. Ішов у своїй зеленуватій бунді, глибоко задуманий, похнюплений. Питаюся його просто і з повним довірям:

— Коли втікаєте?

— Ей, куди вже мені втікати?! Лишаюсь тут на все одно! — відповідає розбито і сумно.

В хаті п.п. Студинських знову роблю „вітер”, щодесь цими днями поїду до Дрогобича, бо хочу там... оженитися! „Нарешті!” — вимовляють обі пані — Людмила й, донька, Нуся. А я гірко в душі сміюсь. До моєї скромної течки насилу впихаю одні довгі штани, дві сорочки, бритву і ще деякі дрібнички — і готовий до дороги!

По Львові знову почали кружляти дивовижні вістки: найдалі до 15 грудня Німеччина займе Східню Галичину; прийде заміна — Лодзь для Москалів, а Борислав Німцям. Люди, що приїхали з Дрогобича-Борислава розказують, що там цілий басейн обставлений гарматами. Один характеристичний факт: Жида біженці й деякі Поляки вхитно їдуть на схід до Донбасу на роботу, щоб не лишатись у Львові.

Советські гаразди починаються...

А черги і мітинги не переводяться. Крамниці усе більше пустіють. Уже важко дістати хліба; те саме і з цукром. Молока в місті нема. Селяни приносять до міста молоко, масло, яйця, але лише для знайомих, і взаміну за сіль і цукор. А на мітингах не перестають виславляти „генія трудящого людства”, „веселу і соняшно-щасливу країну советів” і „доблесну” армію. Дехто з наших не розуміє слова „доблесна” і каже „обласна”, а то й „облесна”.

Наша кооперація починає хитатися. „Маслосоюз” мало має молока і не виробляє масла. Селяни в місті як і продають молоко за гроші, то за одну літру беруть від 70 сотиків до одного златого включно. А „Маслосоюз” мусить продавати масло по передвоєнній ціні, тобто — 3.20 до 3.40 зл. за кільограм. „Центросоюз” доставляє харчі в першу чергу для советської армії. Ревізійний Союз Українських Кооператив дуже підірваний: советська влада наказала їм стягати з сіл збіжжя лише за гроші. Селяни ж за гроші не хочуть давати збіжжя; хочать цукру, соли, шкури, нафти, а вони за це даватимуть збіжжя. Совети кажуть: „Так це ж саботаж? Який же ви маєте авторитет на селі, що ви ним так гордились? Селяни не слухаються вас!” І так іде в руїну найкраще розвинена на сході Європи кооперація! І „Дністер” будуть ліквідувати: чого Поляки не докінчили, докінчують Москалі. „Сільський Господар” дістав марку... фашистівської установи. „Народна Торгівля” сяк-так клигає і може втриматися який довший час. Одне тут ясне: наші господарські установи, що били по приватних чужих купцях у нашій Галичині, тепер ідуть на ліквідацію по волі московської влади.

В советському краю помічаю ще одно характеристичне явище. Усі зайняті, зокрема — вчителі! Усі з утоми падають, і то дослівно: падають із ніг. Усі

від 7-ої години ранку, європейський час це 5-та ранку, йдуть на службу, а кожен день після годин щоденної праці ідуть, і то обов'язково, на мітінг, щойно по мітінгу коло 7-ої години вечора вертаються додому. Всюди помічається метушня, біганина, суматоха, а висновок: безладдя, хаос, недбальство, всякі недотягнення — словом: непродуктивно витрачений час. Дивне явище! Вся витрата часу сперта на крику, на словах. А все на те, щоб людину словами, пропагандою зовсім приглушити.

Перед остаточною утечею заходжу до моїх приятелів, щоб — нічогісінько про мою утечу їм не сказавши — попрощатись із ними, може востаннє. Найперше, заходжу до моєї сестри Іванки, щоб іще набавитись із моєю похресницею Любою, яка не скидає рученят із моєї шиї, скільки разів там не буваю. Заходжу й до приятелів Степанії й Петруся П., що хоч і самі ходять зломані і лякаються своєї тіні, вміють завсіди знайти слово розради й поради.

Терплю! Жахливо терплю! Проте, здаю собі справу, що не лише я так терплю. Так терпить і моя рідня, так терплять мої приятелі і знайомі, так терпить село, місто і вся Україна! . .

Приходить ніч — я спати не можу. Марива-сни по голові снуються. Холодні поти зливають мене. Одну ніч сплю в одних знайомих, другу в інших, третю ще в інших. Дві ночі спав у порожньому помешканні д-ра Богдана Макарушки, яке вони, втікши на Захід, залишили.

Одного ранку іду до Мирона Коновальця. У нього застаю Петра Сагайдачного. Вони обговорюють справу втечі на Захід. Всі три маємо до себе довіря, яке вже серед наших людей упадає. Мирон ходить по кімнаті і міркує.

— Мироне! Рішайся, бо шкода часу. Ще погода на небі стоїть. Рискуймо утечею! — кажу.

Мирон слухав, відповіді не давав. Я продовжував далі:

— Мій плян такий: большевики обходять роковини, 22-гі, жовтневої революції. Службова напруга їх може дещо попустити. Утікаймо на Раву Руську. Якби нас там упіймали — то йдемо „купувати масло і сало”.

Обидва поглянули на мене, ніхто нічого не сказав. А внутрішній неспокій і непевність гонить мене з хати. Я піднісся з крісла і сказав:

— Не зволікайте! Мою адресу знаєте. Оставайтесь!

— Виходьте ви перші, а я за вами, щоб нам не виходити разом, — прощаючись зі мною, сказав отой добряга Петро Сагайдачний.

В суботу й у неділю вечором, 4 і 5 листопада, заходжу ще до приятелів О. І. П. У них у хаті далі той важкий і непроглядний настрій. Звіряюся їм, що цими днями, припускаю, при відповідній хвилині, таки втікаю. Пропоную і їм обоім. Не мають відваги пускатись у непевне. Прийшов до них і Андрій Палій, наш спільний приятель, із дружиною. Андрій запустив собі бороду. Рішуче наставлений до втечі на Захід. Господар хати наставляє радіо на Лондон, година 9-та вечора. Наставив натихо. До входових дверей хтось задзвонив. Господиня пішла подивитись, господар став коло радія. Увійшов один знайомий інженер — у ту ж мить господар виключив радіо. Дружня розмова гасне . . .

Мої речі лишаю по знайомих: картини й портрети мої, що їх маю від моїх приятелів мистців, книжки і цінні альбоми моїх світлин, від 1914 р., воєнні і з побуту в Італії. Записки, студії, нотатки з бібліотек і з музеїв Італії і Відня, лишаю у певних руках п. О. Гр.

Щоденно ранком заходжу до касина літераторів. На руки секретарки касина передаю список інвента-

ря віллі Письменників і Журналістів у Камені Довбуша. Всім, принагідно, якщо про це питається хто небудь мене, кажу, що й не думаю утікати. А в душі ще більше наполягає „хтось” на мене: втікай! І я вже готовий до втечі — але ж самому втікати не маю відваги.

У вівторок, 7 листопада, увечері ще раз заходжу до о. Йосафата Скрутня ЧСВВ. Він одягнений поцивільному, на голові в нього картуз. Зовсім скидається на якогось слюсаря. Ідемо в місто. В місті нечуваний натовп, переважно Жидів. Усюди панує польська мова. Під ногами болото. На вулиці Городецькій, під св. Юром, натрапляємо на протоігумена о. Віталія Градюка ЧСВВ.

— Я б тебе був ніколи не пізнав, якби ти мене не зупинив! Ти ж клясичний пролетар! — спокійно привітав нас цими словами, зверненими до о. Йосафата, цей справді святий муж.

Квадратик паперу і... на Захід!..

І далі ніч, повна неспокою. Проте, приснилось мені розлоге поле, балка, багато зелені! Але все це я бачу за якимись у мій ріст високими штахетами. Прокладаюся після цього сну з легкістю на душі.

В середу, 8 листопада, ранком зустрічаю на вулиці Руській Омелька Матлу. Побачивши мене, він зробив великі очі. Непомітно кличе мене до брами каменяниці нашого „Дністра”.

— Та що ти собі гадаєш? Ти з глузду зіхав? Та я думав, що ти вже давно в Італії!

— Втікав... Не вдалось! — відбуркнув я.

— Негайно! І то сьогодні втікай! Бо кажу тобі: втелепнеш!!! — натеремкотів Омелько, і ми розпрощались.

Мов із луку викинений, вийшов я з брами на вулицю. Іду в напрямі Ринку. І тут трапляється така

мить, яка подібна до кінової режисерії. Боже Провидіння не опускає мене: біля „Просвіти” вискакує з трамваю, що йде в повному русі, К. С. Стає переді мною і притишеними словами просто каже, чи пак питається:

— Пане редакторе, то ви ще у Львові?

— Як бачите! — відповідаю щиро і поринаю в його одверті й добрі очі, що поринали в моїх очах.

— І не думаєте покидати Львова?

— Щоб лише добра нагода до цього...

— Я з одним моїм братом приїхали з Б-и. Сьогодні ж утікаємо! — півголосом твердо сказав.

— А Володко? — питаюсь іще про його старшого брата, мого приятеля.

— Вже дві неділі, як утік на Захід... Отож? — спішно наполягає С. на мене.

— Втікаю з вами обидвома! — рішуче відповідаю.

— Знаменито! Квитки на Раву Руську я вже візьму в „Орбісі” на нас трьох. Зустріч — година 2-га на Клепарові. Гаразд?

— Гаразд!

І я просто пішов до казина літераторів. Тут застаю голову Петра Панча і секретаря Я. Цурковського. Підходжу до Панча і питаюсь:

— Товаришу голово! Коли це ми поїдемо з вами до Каменя Довбуша до нашої віллі, щоб вам, як голові, передати все майно віллі?

— А-а! Так-так! Либонь за тиждень поїдемо туди автом. Я переберу майно, а ви там останетесь на постійного платного адміністратора віллі.

— Добре! Проте, список інвентаря я вже передав тут на руки секретарки казина, — спокійно кажу.

— А, добре! — відповів Панч і ми собі подали руки.

Відійшов Панч, наблизився до мене Я. Цурковський і з непевним усміхом у сірих очах спитався:

— Товаришу! Чи знаєте ви, що до 10 листопада, тобто за два дні, маєте подати на мої руки список усіх ваших досі написаних творів, принести й самі твори, бо все це має бути відіслане до Києва.

— Дякую за пригадку! Завтра, найдалі позавтра, доставлю мої твори! — відповів я певно і розпрощався.

Певности додавала мені зустріч із С. К.: у душі я був уже спокійний і дякував Богові, що діждався такої певної нагоди до втечі, ще й у певнім товаристві.

Надворі було тепло. Сонце останками чудової осені небо золотило. Останнє листя з дерев осипалось і золотом по хідниках та вулицях відзвонювало. На Академічній продавці часописів викрикували оте смішне:

— „Вільна Україна” за п'яць гроши!

Ліниво, важко, мов тіні, пересувались хідниками солдати. Здивовано зупинялись перед останками краму, що лежав іще за вітринами крамниць. Швидкою ходою подався я до головного будинку „Маслосоюзу”, і по знайомості купив собі там на дорогу хліба, цукру і масла. Відсіля прийшов на мою „квартиру”. Запхав харчі до постійно готової в дорогу течки і спокійно заявляю цій предобрій старенькій пані Людмилі:

— Зараз їду до Борислава! Як дівчина не дасть мені гарбуза, то не так швидко вернусь, бо оженюсь! Як же впіймаю гарбуза, то . . .

Пані Студинська важко засміялась, бо якраз прийшли гепісти й заявили їй, що забирають деякі кімнати під квартири. Але відповіла:

— Не думаю, щоб ви впіймали гарбуза!

Цій прегарній родині міг би я був довіритись і сказати їм, що втікаю на Захід. Та завсіди брав під увагу, що втеча може мені не вдатись. Навіщо ж обтяжувати сумління, свідомість їх про мої наміри? За такої жажливої влади — краще, як вони не знатимуть нічого про мою втечу.

Трамваєм подався на Клепарів. Обидва брати К. вже були на стації. Постановляємо розмовляти лише в конечності, і по-польськи: ми — біженці на захід до Польщі. У вагонах повно мішаного люду. Всі говорять по-польськи. Розуміється — лише по обличчях поглянути, то тут багато таких „Поляків”, як і ми. У вагонах нечувано брудно, під ногами просто, як на найбільше засміченій вулиці. Сморід нестерпний! Рушив поїзд — стало якось легше на душі. І зідхнув я до Бога: в щасливу дорогу! Поїзд їде поволі. Западає густа сутінь. Лямп у вагонах не світять. За квитками ніхто не питається. Виходжу на коридор, а за мною виходить якась незнайома мені пані. І вона шепче до мене:

— Пане Острове́рха! А чи Мудрики вже втекли?

Приглядаюсь цій „Польці” — пізнаю в ній своячку моїх приятелів А. М. Мудриків.

— Ще! — відповідаю.

Більше не говоримо.

К. і його брат здибають у поїзді знайомого їм молодого Німця з Катовиць, що продістався до Львова по свою тітку, яку везе до Катовиць. К. щось із ним притишено говорить і дивляться на мене. По хвилині підходить до мене і каже шепотом у теміні:

— Завтра буде відчинений кордон: для переходу біженців. Переходити нам легально з ними чи на свою руку, нелегально?

— Відповідних документів у нас нема ніяких. Нам таки прийдеться добре розвідатись — як краще перейти кордон, як „біженці” Поляки чи самостійно? Зробимо все, щоб перейти! — відшпигую.

В Раві Руській ми висіли з поїзду. Будинок стації погано освітлений. Туск ліниво й брудно ховзається по кутках будинку і в душі людини. Гепісти й міліціонери вештаються поміж подорожніх, які заповнили стаційний будинок. Біля поруччя до каси стоїть

полковник генерального штабу Української Армії В. Савченко, якого знаю ще з року 1920, коли він був начальником оперативного штабу Запорозької Дивізії. Коло нього стоїть його дружина. Він мертвецьки вичерпаний і блідий, вона дещо нервово тримається. Удаємо, що ми незнайомі.

Ідемо всі три в місто. В темні нічі почуваємо себе досить певно. Зупиняємось біля якогось будинку, одноповерхового. На партері вікна блимають тусклим світлом, у середині гармидер. В темні читаємо напис над входом до будинку — реставрація. Заходимо до середини — не реставрація, а суцця нора. Але їсти хочемо. Тут повно народу, що підкріплює свої сили. Імо й ми якусь там вечерю, бо й не звертаю уваги, що я саме їм: якби не два друзі подорожі, то я сам ніколи був би не зайшов до незнаного будинку. Вечерю запили чаєм і вийшли, заплативши за все досить солено. По дорозі не розмовляємо: по-польськи не хочеться говорити, а по-нашому небезпечно. Одна думка муляє мозок: за всяку ціну вирватись! Остання нагода!

На стації застаємо дещо спокою. Цей натовп народу впорядкувався — жінки й родини окремо, а в другій частині мужчини розгашувались окремо. Все покотом лежить у поросі на брудній долівці. У повітрі важка задуха. Ми ходимо один поза одного у перекідній салі, де продають квитки. Не спиться нам. „Як утікати?“ — товчється у голові питання. Коло дверей стоїть троє похнюплених людей — двох чоловіків, одна жінка. Придивляюся до них — це таки наші люди. Нікого біля них нема, підходжу до них, хоч не знаю їх особисто та й лише здогадуюсь, що це Українці, бо їх постава дуже українська, як моя: безнадійна!

— Панове! Ну, то як робимо? — питаюся півголосом.

По довшій хвилині молода панна відповідає шепотом, бо „панове” мовчать, посоловілі, очі в землю впиливши.

— Не буде легко... Там на кордоні, як викривають, що Українець, то заарештовують і поворітьма до Львова, але вже до тюрми просто ведуть!

— А що і як ви думаєте робити? — добиваюсь далі.

— Власне, що не є ми ще рішені, — відповів один із мужчин на мою влізливість.

Швидко відходжу від цих зрезигнованих людей.

Перед світанком у темних просторах бризнув промінням тупий і червоновидий місяць. Дещо розради приніс. А незабаром, хоч іще надворі темно, заметушився народ. Усі встають і виходять надвір: усіх пре гарячка — вирватись звідсіля! З міста наїжджають фіри. До кожної фіри підходить гурт людей і винаймають їх. Ми пристали до спілки винайму фіри разом із молодим Німцем та його тіткою. Усіх нас на фірі десять осіб. Хоч усі, як конечно, розмовляємо по-польськи, то господар, що нас везе, голосно по-нашому каже:

— Всі! І то всі повинні звідси втікати на Захід!

— Та можуть затримати! — якась жінка каже по-польськи.

— Кого? Нас? Затримати? Пані, як цілі села і міста рушили б, то не знати, чи можна було б так легко затримати! — твердить селянин.

К. до вуха шепчу:

— Пересядься коло газди, признайся, хто ти є, бо вже знаємо, що він наш, роби з ним інтерес, щоб нас перевіз через кордон.

Їдемо до с. Королівської Любичі, 13 кілометрів на південний захід. Полями стеляться легкі осінні тумани. Тут і там на горбках якісь люди копають рови, замасковують їх зеленню. Де-не-де в балці закопана

й готова до стрілу гармата. Полями ходять червоноармійці. Обабіч дороги нараховую яких 25 таких гарматних гнізд. Селянин каже, що довкола Руської Рави большевики понаставляли до 200 гармат.

Так ми доїхали до Королівської Любичі. Тут при візді до села двох гепістів скерували наш віз із шляху праворуч. Ще декількасот метрів, і:

— Тпруу! — що затремтіло в серці болючою непевністю.

Всі позлазили з фіри. Радимось — переходимо, як біженці, чи нехай переведе нас через кордон наш селянин? Молодий Німець і тітка наполегливо переконали нас, що таки треба пробувати того певнішого щастя: легально, як польські біженці, перейти кордон. Селянина, на всякий випадок, просимо зачекати — як не одержимо відповідної перепустки і як не викриють нас, то він нас переводить бічними доріжками через кордон. Селянин стає дещо оддалік і жде. Стаємо в чергу, не всі разом, а кожен віддалений від себе на два-три чоловіка. Рішаюсь „походити” з Катовиць. З Німцем умовляюсь, що — не маючи ніяких документів — коли б ГПУ мало до мене сумнів щодо мого походження, то він за мене поручить, що знає мене з Катовиць. Німець погодився на це. Переді мною стоїть якийсь молодий, стрункий мужчина: замкнений, холодний, непорушний, час до часу на мене непомітно споглядає. Я вчора бачив його у поїзді. Він забирає рештки мого спокою. Думки шибать по голові, мучать серце. Кожна хвилина, як вічність. Черга посувається поволі. Переді мною ще яких сорок осіб. Аж тут ізненацька підходить до мене високий міліціонер, бачу, що наш господар.

— Товаржишу! Там вас вола якісь арештовани! — каже до мене.

— Миє вола???

— Так, товариша! — і рухом голови показує у сторону сільської, з хлопської хати зробленої тюрми.

У вікні цієї „холодної” побачив я знайоме лице одного молодого друкаря зі Львова, що був націоналістом. Іду з міліціонером і думаю:

— „Буває людина смішно-дивна! Здурів і кличе на рятунок мене, що кожної хвилини можу опинитися у тій холодній із ним!”

Так думаючи, наблизився до „холодної”, а молодий друкар із поспіхом випередливо кричить до мене через вікно:

— Товаришу! Пржецеж знаме товариш з Варшави! Завше возілем товариша інженера моім автем!..

— О, радія! Пржияцелю! А ти що тутай робіш! — відважно секундую йому, прийнявши за добру монету, що я „інженер”, а він із „Варшави”.

— Та, аво, нсма жадних документув і товариш комісарж казал го арештоваць! — відповідає міліціонер за друкаря.

Я, спішучись, щоб не втратити черги, засипаю моїми порученнями й похвалами, що то „за файни хлоп” отой „шофер з Варшави”, що мені дуже спішно, що не маєте кого, та пролетаря заарештовуєте й тримаєте, а там десь на нього жінка й мама чекають у... Варшаві. Вилуцивши всі аргументи, вертаюсь до черги. За яких п'ять хвилин цей молодий націоналіст прибігає до мене і шепче:

— О, як я вам подякувати маю... Та ви легкі на руку, бо...

— Та „злам писк”! — засичав я до нього й трохи не копнув його, бо ж у черзі стоїть отой переді мною молодий і дивно мовчазний чоловік.

Наближався я до дверей читальні „Просвіти” в Королівській Любичі, де містилось НКВД і де видавали для біженців Поляків перепустки на Захід. Перед две-

рима стояв озброєний міліціонер. Уже недалеко дверей той замкнений, холодний, молодий чоловік наблизився до мого вуха й тихо-тихо сказав:

— Панє! Тилько безчельне патшиць в те москєвське морди! Бо іначей, як відзен, зьле може биць з панем!..

Я заскочено дивився на нього. З наголосу його я ствердив, що це був варшавяк. Я мовчав. Але його заувага додала мені відваги, вже хоча б тому, що перестав він бути для мене підозрілим типом.

Прийшла черга на мене. Смілим рухом увійшов я до середини читальні. Переді мною праворуч сидів молодий гепіст, а ліворуч старший, десь у моєму віці. Умлівіч рішаюсь іти до старшого; подумав я, що, може, не буде такий задирикуватий, як кожен молодий большевик. Я й не помилився.

— Ваша фамілія?

— Вінценти Островідз!

— Раждьон года...?

— 1897.

— Где?

— Катовіце.

— Уліца?

— Коллонтая 12.

— Національність? Поляк? Да?

— Так єст! — відповідаю щораз спокійніше і в ма-зурському наголосі.

Манесенький, шириною двох пальців, квадратик паперу, на нього падає печатка, по середині кладе підпис і цей папірчик наставляє мені.

Я старався бути опанованим і взяти цей свисток дорогого папірчика спокійно.

— Вшисткєго найлєпшего! — і... в двері, чуючи звук моїх прощальних слів, які мене сильно перелякали, бо, власне, сказав я їх у польській мові, але цей привіт є український!

За той час і обидва К. дістали такі папірчики й нетерпеливо ждали на мене надворі. Селянинові заплатили ми нашу частину за фіру, подякували йому за його добру волю, що заждав іще, поки дістанемо перепустки, і розпрощались із ним. Він щиро побажав нам дальшої щасливої дороги. Вступили ми ще до корчми, випили по дві шклянки чаю і, вийшовши з корчми, сіли ще на принагідну фіру й три кілометри доїхали до кордону.

Серце в грудях почало сповнятись надією. Кров починала наливатись до м'язів. Я почув подих вітру на моїм обличчі. Я чув, як осіннє сонце напоювало собою листки беріз, як ті листки шуміли і грали таємні осінні мелодії. Від 19 вересня, від хвилини приходу на наші землі большевиків, я всього того не відчував!

Ми доїхали до самого кордону, до рогачки. Всіх нас у цій готовій до переходу групі, було до 200 душ. Біля рогачки, що останньою перепорою стояла впоперек дороги, стояла дерев'яна будка, а коло неї два, у сірих, брудних та заболочених чоботях, солдати. Обидва молоді. На виду худі та сірі, втомлені. Далеко, на яких 250 метрів напереді, видніла така ж друга рогачка, коло неї дерев'яна зеленавого кольору будка. На дорозі вештались у зелених одягах німецькі солдати.

Ми ждали на приїзд НКВД, яке передасть нас Німцям. Большевики зволікали, а мені хвилини оливою по душі починали пекти. Я пішов у ліс, що таки при дорозі ліворуч. Приглядаюсь стежкам... на всякий випадок! Місце для переходів — прекрасне! Нарвав до кишені ялівцю, поклався на траві й у сонця, у синяви сили набираю і відваги.

Коло години 10,45 ранку заторохтіло авто. Я зірвався на рівні ноги і опинився у першій чвірці біля рогачки. Старшини НКВД — один із тих, що мене но-

тував — щось у будці поладнали і вийшли, стали ждати. Заворушилися і по німецькому боці. Двох Німців старшин рушили вперед, а від нас рушили гепісти. Сходились на середині демаркаційної лінії. Я вже спокійно приглядався цій церемонії. Обидва німецькі старшини йшли рівним, тим прусацьким, чи пак — тевтонським кроком; большевики йшли... „моряцьким”, вихилястим кроком. Зійшовшись, старшини подали собі руки.

Дали нам знак — почали ми йти. Ці перепустки забирали від нас два совєтські солдати.

Коли я опинився по „німецькому” боці, тоді вперше за останні три місяці глибоко, вільно, далеко і з поривом дихнув повними грудьми й чув я, що мої очі сяли щастям!

Зняв я очі в тиху, осінню синяву неба і зворушеним серцем склав мою подяку Всевишньому!

З С. К. і з його братом ми обнялись. Я подякував їм за їхню моральну поміч, за подану руку до втечі з большевицької, московської тюрми народів на волю: на Захід!

Ситий, червоний Німчисько дивився на нас і сміявся!..

Цей ситий, покровительський, але непередбачливий сміх стелився дня 9 листопада 1939 року.

А за шість тижнів я вже був у Римі.

Записник закінчено в Римі, 2 лютого 1940 р.

З М І С Т

Вступ	5 стор.
ПЕРША ЧАСТИНА	7 "
На „остатню годину”	7 "
„Куля в лоб на мейсцу”	16 "
Серед воєнних друзів	24 "
Війна ... в тюрмі	28 "
Мій сон здійснюється	45 "
ДРУГА ЧАСТИНА	55 "
Нашестя Москви на західні землі України	55 "
Востаннє у наших горах	61 "
В „Семпер фіделіс!”	68 "
Забивають баки	73 "
Розгублена спроба	80 "
Наші хитрують	84 "
Силуетки профілів	88 "
Омана і брехня та страх	93 "
„Возз’єднання ... в плоть до отделенія”	107 "
... і ламання характерів	110 "
Техніка омани	113 "
Трохи не впав	125 "
Советські гаразди починаються	129 "
Квадратик паперу і ... на Захід!	132 "